

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XXIII

2015

MUZEUL BANATULUI TIMIȘOARA

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXIII

2015

M U Z E U L B A N A T U L U I T I M I Ş O A R A

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

**ARHEOLOGIE
ISTORIE**

XXIII

2015

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2015

Colegiul de redacție:

Claudiu ILAȘ, *director al Muzeului Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Prof. dr. Radu ARDEVAN (Cluj-Napoca), Lector dr. Ligia BOLDEA (Reșița), dr. Nicoleta DEMIAN (Timișoara), dr. Dragoș DIACONESCU (Timișoara), Prof. dr. Joseph MARAN (Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Germania), Zoran MARCOV (Timișoara), Conf. dr. Vasile RĂMNEANȚU (Timișoara), Prof. dr. John Michael O'SHEA (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram SCHIER (Freie Universität Berlin, Germania), Lector dr. Cosmin SUCIU (Timișoara), *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Anuarul *Analele Banatului* este indexat în următoarele baze de date:

Scopus <http://www.elsevier.com/online-tools/scopus/content-overview>
<http://www.info.sciverse.com/scopus/scopus-in-detail/facts>
World Cat <http://www.worldcat.org/title/analele-banatului/oclc/649630402>
Copernicus <http://www.journals.indexcopernicus.com/passport.php?id=4875>
ERIH PLUS <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=485417>

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ▪ SOMMAIRE ▪ INHALT ▪ CONTENTS

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

LJUBO FIDANOSKI

Home Sweet Home: Neolithic Architectural Remnants from Cerje – Govrlevo, Republic of Macedonia . 11

MICHAEL D. GLASCOCK, ALEX W. BARKER, FLORIN DRAȘOVEAN

Sourcing Obsidian Artifacts from Archaeological Sites in Banat (Southwest Romania) by X-ray Fluorescence..... 45

COSMIN IOAN SUCIU

Metodologia analizei post-săpătură a sitului de la Turdaș (I). Câteva observații legate de modalitatea de publicare și interpretare a sistemului de fortificare ☞ *Post-excavation Analysis Methodology of Turdaș Site (I). Some Observations on Earlier Publication and Interpretation of the Fortified System* 51

SORIN TINCU

Cercetările arheologice de la Hunedoara. Considerații privind încadrarea culturală și cronologică a descoperirilor ☞ *The Archaeological Researches from Hunedoara. Considerations Regarding Cultural and Chronological Framing of the Discoveries* 63

ALINA BINȚINȚAN

Confecționarea experimentală a ceramicii preistorice: tehnica presării în forme de lut ☞ *Creating Experimental Prehistoric Pottery: Pre-shaped Clay Molds Pressing Technique* 89

SVEN BRUMMACK, DRAGOȘ DIACONESCU

O abordare Bayesiană a datelor AMS aparținând epocii cuprului din Câmpia Panonică ☞ *A Bayesian Approach of the AMS Data from the Great Hungarian Plain's Copper Age*..... 101

FLORIN GOGĂLTAN, FLORIN DRAȘOVEAN

Piese preistorice din cupru și bronz din România aflate în colecțiile British Museum, Londra. I ☞ *Prehistoric Copper and Bronze Age Objects from Romania Found in the Collections of the British Museum in London. I*..... 119

CORIOLAN HORAȚIU OPREANU

Arhitectura epocii Latène din Munții Șureanu (Sebeșului). O analiză metodologică ☞ *The Architecture of the Late Iron Age in the Șureanu (Sebeșului) Mountains. A Methodological Approach* 151

DOINA BENEĂ, SIMONA REGEP

Ștampile tegulare romane de la Tibiscum ☞ *Roman Tegular Stamps from Tibiscum*..... 187

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

DANIELA TĂNASE

Considerații cu privire la o aplică de faleră din epoca avară târzie descoperită la Timișoara-Podul Mодоș ☞ *Considerations upon a Late Avar Phalera Applique Found at Timișoara-Podul Mодоș*..... 209

IUSZTIN ZOLTAN

Vicecomiți în comitatul Timiș (sec. XIV–XV) ☞ *Viscounts in Timiș County (14th–15th)* 219

LIGIA BOLDEA

Prezențe feminine în sistemul domenal medieval bănățean (1300–1450) ☞ *Female Presences in the Banat Medieval Domaine (1300–1450)* 235

OANA TODA

Căi de comunicație nord-transilvănene și direcțiile de trafic ale Clujului medieval ☞ *North Transilvanian Communication Routes and the Traffic Orientation of Medieval Cluj* 253

ADRIAN BĂLĂȘESCU, FLORIN DRAȘOVEAN, VALENTIN RADU

Studiul materialului faunistic descoperit în urma cercetărilor arheologice preventive din Piața Sfântu Gheorghe de la Timișoara. Date preliminare ☞ *L'étude du matériel faunique découvert pendant les recherches archéologiques préventives de la place Sfântu Gheorghe de Timișoara. Données préliminaires* 277

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

SORIN MITU

Date genealogice și prosopografice referitoare la familia Cornea-Barbu de Ileni (sec. XVII–XX) ☞ *Genealogical and Prosopographical Data Regarding Cornea-Barbu of Ileni Family (17th–20th Centuries)* ... 321

ZORAN MARCOV

Contribuții la identificarea și clasificarea puștilor vest-balcanice cu cremene prezente în muzeele din România ☞ *Contributions to Identifying and Classifying Western Balkans Flintlock Rifles from the Romanian Museums* 331

LAJOS KAKUCS

De la Fântâna Pașei de pe lângă Mănăstirea Dervișilor până la Parcul Rozelor. Contribuții la istoria parcurilor din Timișoara ☞ *From the Pacha's Fountain near the Dervishes' Monastery to the Park of Roses. Contributions to the History of the Parks in Timișoara* 343

COSTIN FENEȘAN

Un erou uitat: Mihai Cavalier de Iacobici ☞ *A Forgotten Hero: Michael Knight of Iacobici* 385

IRINA VASTAG

Cultura instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe – produsul evoluției sale istorice distincte ☞ *Die Kultur der für Brandlöschsätze und Spezialeinsätze im Falle von Naturkatastrophen und Notsituationen zuständigen Militäreinrichtung Temeswar – ein Produkt ihrer eigenen geschichtlichen Entwicklung* 399

ANDREEA-MIHAELA CREANGĂ

Războaiele balcanice ca spectacol mediatic: relatarea jurnalistică ☞ *Balkan Wars as a Media Spectacle: the Journalistic Story* 413

DRAGO NJEGOVAN, MIODRAG MILIN

Mitropolia de Karlowitz și relațiile sârbo-române din cuprinsul Monarhiei habsburgice ☞ *The Metropolitanate of Karlowitz and Serbo-Romanian Relations within The Habsburg Monarchy* 419

LJILJANA BAKIĆ

Felix Milleker's Contributions to the Study of the Antiquities of Banat between the 1880's and 1940's.... 429

ALINA-CĂTĂLINA IBĂNESCU

Studiul de caz: activitatea profesorului Ioan Ursu reflectată în ziarul „La Roumanie” în timpul misiunii universitare din Franța (1918–1919) ☞ *Professor Ioan Ursu's Activity as Written in the 'La Roumanie' Newspaper during his Academic Mission in France (1918–1919). A Case Study* 435

SERGIU SOICA

Episcopul Iuliu Hossu de la Unirea de la Alba Iulia în închisorile regimului comunist din România ☪☪
The destiny of Bishop Iuliu Hossu: From the Great Union in Alba Iulia to the Romanian Communist Penitentiaries 439

OVIDIU EMIL IUDEAN

The Banat Political Elite During the 1926 General Elections..... 451

MARIAN-ALIN DUDOI

The Accommodation of the British Mission in Romania (1944) 459

VASILE RĂMNEANȚU

Din culisele unei întâlniri la nivel înalt de la Timișoara. Vizita lui Iosip Broz Tito din februarie 1969 ☪☪
Aspects from the Backstage of a High Level Meeting at Timișoara. The Visit of Iosip Broz Tito from February 1969 465

JOSÉ DÍAZ-DIEGO

El advenimiento democrático en la Rumanía de 1990 y el principio del fin de su agricultura colectiva ☪☪
The Democratic Advent of 1990's Romania and the Beginning of the End of its Collective Agriculture 477

DE LA FÂNTÂNA PAȘEI DE PE LÂNGĂ MĂNĂSTIREA DERVIȘILOR PÂNĂ LA PARCUL ROZELOR. CONTRIBUȚII LA ISTORIA PARCURILOR DIN TIMIȘOARA

Lajos Kakucs*

Cuvinte cheie: parcuri, grădinari, pomicultură, trandafiri, Timișoara.
Key words: parks, gardeners, pomiculture, roses, Timișoara.

From the Pacha's Fountain near the Dervishes' Monastery to the Park of Roses. Contributions to the History of the Parks in Timișoara

(Abstract)

It is not only in the conscience of the people living in Timișoara, the town located along the Bega, that for more than a century it has been generally known as the town of parks and gardens. Especially during the latest decades there have been more or less documented studies related to the history of more important parks such as the activity of some gardener dynasties: Niemetz, Mühle and Agátsy from Timișoara. The goal of our work is to chronologically present the main stages defining the history of the parks from Timișoara strictly connected to the demands of urban life. Aiming to find a reference to the existence of some parks or gardens around the medieval fortress of the town, we review the secondary information concerning the 14th and 15th centuries and we also analyse the town's engravings from the 17th century highlighting a noble residence, *Adelsitz* or *Lustschloss*.

Regarding the first decades of the Habsburg domination, we analyse the archive and cartographic information referring not only to the gardens, which were often smaller, used by the members of the civil and military administration of the province, but also to the citizens' summer gardens at the edge of the town. Whether, starting with mid 19th century, marked by the emergence of the first public parks, Coronini and Scudier, the military element was essential in the foundation of modern parks, after the development of some associations such as the „Association of park lovers” from *Iosefin and the one supporting the Scudier Park, the town's citizens started to take care of the supervision and development of green spaces.*

In the second half of the 19th century we notice the first larger commercial gardens in Timișoara. Their owners, three families, Niemetz, Mühle and Agátsy, have an essential role in the transformation of the town into a town of parks and gardens. Mihai Demetrovici, the new director of the town's Green Spaces after 1919, together with Árpád Mühle and János Agátsy, became very important in the creation of the Park of Roses from Timișoara, as well as in the publication of a trilingual monthly magazine between 1922 and 1935, *Bursa Horticolă Română/Rumänischen Gartenbörse/Román Kertészeti Tözsde/The Romanian Horticultural Stock*, an agency of the „Romanian Horticultural Society, Timișoara branch”. The separate chapters present the economic and cultural role of gardens and parks in the life of the town.

De mai mult timp decât un secol, și nu doar în conștiința timișorenilor, orașul de pe Bega trăiește în memoria oamenilor ca orașul parcurilor și al grădinilor. Mai ales în ultimele decenii au apărut mai multe studii, mai mult sau mai puțin documentate, legate de istoricul parcurilor mai importante precum și de activitatea dinastiilor de grădinari Niemetz, Mühle și Agátsy din Timișoara. Scopul lucrării noastre este de a prezenta în mod cronologic principalele etape ale istoriei parcurilor din Timișoara legate strâns de

cerințele vieții urbanistice a orașului. În dorința de a găsi un răspuns pentru existența unor parcuri sau grădini din jurul cetății medievale a orașului trecem în revistă informațiile secundare din secolele XIV și XV, dar vom analiza și acele gravuri ale orașului din secolul XVII în care apare o reședință nobiliară denumită – *Adelsitz* sau *Lustschloss*.

Pentru primele decenii ale stăpânirii habsburgice, analizăm informațiile arhivistice și cartografice referitoare la grădinile, deseori de dimensiuni mai mici, aflate în folosința membrilor administrației civile și militare ale provinciei, dar și grădinile de vară ale cetățenilor aflate în suburbiile orașului.

* Germania, e-mail: LajosKakucs@online.de.

Chiar dacă la apariția primelor parcuri publice, Coronini și Scudier, începând de la mijlocul secolului XIX, elementul militar a jucat un rol esențial la înființarea parcurilor moderne, totuși, în urma întemeierii asociațiilor, precum „Asociația iubitorilor parcurilor” din Iosefin și cea pentru sprijinirea Parcului Scudier, cetățenii orașului au preluat îngrijirea și dezvoltarea spațiilor verzi.

În a doua jumătate a secolului XIX apar primele grădini comerciale mai mari din Timișoara. Proprietarii lor, familiile Niemetz, Mühle și Agátsy, vor avea un rol esențial în transformarea imaginii urbei într-un oraș al parcurilor și grădinilor. Mihai Demetrovici, noul director al Spațiilor Verzi al orașului de după 1919, împreună cu Árpád Mühle și János Agátsy, a jucat un rol hotărâtor în crearea Parcului Rozelor din Timișoara, precum și în editarea revistei trilingve, cu apariție lunară între anii 1922–1935, *Bursa Horticolă Română/Rumänischen Gartenbörse/Román Kertészeti Tözsde*, organ al „Societății de Horticultură din România, Filiala Timișoara”. Capitolele separate prezintă rolul economic și cultural al grădinilor și parcurilor în viața orașului.

„*Apoi Domnul Dumnezeu a sădit o grădină în Eden, spre răsărit; și l-a pus acolo pe omul pe care-l întocmise.*” (Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Capit. 2/8. Traducerea Dumitru Cornilescu, 1924.)

„*Copacii sunt cetățeni de onoare ai orașului*”. Un copac în plină dezvoltare reține în 100 de ani 25 de tone de praf, și prelucrează 18.000.000 de cm³ de monoxid de carbon. După părerea economistului german Bach, din a doua jumătate a secolului XIX, cetățeanul de rând, care întreține prin taxele sale orașul, așteaptă din partea autorităților să aibă cel puțin un aer bun.

Cum a ajuns Timișoara să fie considerată, nu doar de proprii cetățeni, un oraș al parcurilor și al grădinilor? Unele așezări, de exemplu cele de pe lângă râuri sau aflate la încrucișarea unor drumuri importante, erau destinate de la început să devină orașe comerciale. Oricât de ciudat ni se pare, suntem convinși că în cazul Timișoarei factorul cel mai important în procesul de devenire ca oraș al grădinilor a fost faptul că de-a lungul secolelor așezarea a fost înconjurată, aproape sufocată, de mlaștini. Ceea ce în primele secole ale dezvoltării fostei cetăți regale a constituit un avantaj strategic de neprețuit, a devenit mai târziu o piedică deosebită pentru extinderea localității, dar mai mult un pericol permanent pentru sănătatea locuitorilor săi. Celebrul savant Ignaz von Born vizitând orașul Timișoara în anul 1770 scria că fațadele clădirilor

noi nu pot ascunde faptul că marea majoritate a locuitorilor orașului suferă de malarie. Văzând fețele galbene ale oamenilor de pe străzi, Born a avut impresia că umblă în lumea morților¹.

Mult mai categoric a formulat viitorul împărat Iosif II, cu ocazia vizitei sale din anul 1770, spunând că până când Timișoara rămâne un focar al bolilor cu febră, până atunci ar fi păcat să fie trimiși acolo oameni cumsecade, deoarece acolo nimeni nu rezistă mai mult de 2 ani². Prima descriere a febrei, cauzată de apele nesănătoase, o datorăm medicului Johannes Eychmann Dryander (1500–1560) din Marburg care, relatând despre moartea militarilor imperiali, participanți la expediția din anul 1556 în Ungaria, a denumit aceasta boală „*morbus hungaricus*”. Denumirea nu trebuie să fie confundată cu „*morbus hungaricus*” din secolul XIX, sub care denumire a fost cunoscută tuberculoza, deosebit de răspândită în Ungaria.

În primele decenii ale ocupației Banatului de către imperiali, între 15–20 la sută a populației colonizate a căzut pradă climatei nesănătoase. De exemplu, jurnalul uezuiților din Timișoara evidențiază că în anul 1728 pe lângă 500 de înmormântări au fost înregistrate numai 51 de botezuri. Interesant a fost faptul că populația autohtonă, cea română și sârbă, obișnuită cu clima locală, nu a fost atinsă de această boală. Chiar dacă desecările și canalizările din secolul XVIII au contribuit enorm la îmbunătățirea situației, totuși, și după 100 de ani de la relatarea lui Born, dr. Gedeon Bécsi medicul orașului (între anii 1867–1898), consemna că în anul 1886 numai în apoteca de pe lângă Spitalul Central (Bürgerspital) au fost vândute zilnic 9 kilograme de chinină³.

Din lipsa izvoarelor scrise ne este foarte greu să relatăm ceva despre gradul de urbanizare a cetății și a suburbiilor sale înainte de anul 1552. Nici despre existența unor grădini sau parcuri ale orașului, devenit între anii 1307–1323 sediul regatului feudal maghiar, nu avem informații concrete. Totuși, prezența familiei regale între 1316–1327 în castelul recent construit ne permite să presupunem existența unui parc regal la Timișoara. Cu atât mai mult cu cât și în cazul reședinței următoare, la Visegrád, crearea unei grădini regale, îngrijită de specialiștii aduși din Italia este legată de numele lui Carol Robert de Anjou. Este documentat faptul că la întâlnirea dintre Carol Robert de Anjou și prințul habsburgic Frederic III, în data de 21 noiembrie 1331, a fost organizat un turneu

¹ I. von Born 1774, 6–9.

² Barát 1902, 85.

³ Bécsi 1887, 270.

cavaleresc și o partidă de vânătoare conform tradiției italienești.

În secolul următor, după mutarea reședinței regale la Visegrád, stăpânii castelului, comiții comitatului Timiș, au provenit dintre demnitarii cu rang înalt din Ungaria. Între ei se numără personalități ca Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, ambii obișnuiți cu avantajele ambianței renașterii italiene, din cauza căreia ne este deosebit de greu să presupunem lipsa unor grădini din cetate sau din împrejurimile orașului. Mai ales dacă avem în vedere faptul că, de-a lungul deceniilor cât a trăit în Ungaria, Filippo Scolari a fost însoțit de constructori italieni de talia lui Tommaso Masolino. Referindu-se la construcțiile executate de Masolino biograful lui Filippo Scolari, Jacopo di Poggio, menționa că, în timpul lui Scolari la Timișoara, pe lângă refacerea zidurilor cetății, au fost construite multe clădiri frumoase. Cu binefacerile grădinilor italiene era obișnuit și urmașul lui Scolari, Ioan de Hunedoara, care în tinerețea sa a trăit ani de zile la curtea milaneză a lui Filippo Visconti și care a continuat după 1441 reconstrucția cetății de la Timișoara⁴.

Chiar dacă pentru perioada premergătoare ocupației otomane nu avem dovezi concrete despre existența unor grădini din, sau din jurul, orașului Timișoara, ni se pare deosebit de interesant că pe primele gravuri ale orașului din secolul XVII apare o clădire, o reședință nobiliară sau palat de agrement, denumit *Adelsitz* sau *Lustschloss*. Existența unei grădini în jurul acestor clădiri poate fi presupusă și datorită faptului că în limba germană denumirile *Lustgarten*, *Lusthaus* sau *Lustgebäude* au fost folosite consecvent ca denumire pentru clădirile înconjurate de grădini, care nu mai aveau scopuri economice⁵. Legat de istoria clădirii amintite, aflată în afara zidurilor cetății Timișoara: se pare că ea a supraviețuit tuturor asediilor orașului. Ultima amintire a clădirii o avem din anul 1744⁶, ceea ce ne sugerează că ea, împreună cu biserica Sfânta Ecaterina, în vecinătatea căreia a fost prezentată pe gravurile contemporane, a dispărut odată cu construirea noului sistem de apărare al orașului⁷.

Gravurile cu fortificațiile orașului Timișoara, apărute mai ales în publicațiile germane ale epocii respective, au fost solicitate de atenția publică europeană, care urmărea cu interes conflictele militare dintre coalitiile creștine și Imperiul Otoman. Desigur, marea majoritate a gravurilor

a fost executată de artiști care nu au fost la fața locului, lucrând după modele cunoscute din alte publicații sau după descrierile participanților la evenimentele militare. Singurul martor ocular, dintre autorii publicațiilor de epocă referitoare la Timișoara, a fost Wathay Ferenc (1563–1609), capturat de turci în anul 1602 la Székesfehérvár, a fost deținut în vara anului 1603 în Timișoara, cu care ocazie a executat un desen colorat al interiorului cetății. Rândurile lui Wathay aflate pe desen: „Astfel către răsărit și sud se află Cetatea Timiș, parcursă de Timișul Mic lăsând noroi în ea și în jurul ei” („Így napkelet s délről fekszik az Thömös vár/ Kis Tömös átfutván, benne s körül van sár”) – ne descriu minunat starea de atunci a cetății.

Existența și amplasarea unei reședințe nobiliare în suburbia orașului înconjurată de o grădină poate fi observată pe o gravură, care relatează asediul Timișoarei din anul 1596, atribuită artistului Hans Johann Siebmacher (1561–1611). Asediul, în timpul căruia cei 60.000 de ostași ai principelui Sigismund de Báthory din Transilvania – conduși de Albert Király și Zsigmond Kornis – au atacat orașul pornind din tabăra lor de la Giarmata. Exemplarul amintit, împreună cu alte gravuri păstrate în Colecția Muzeului Banatului, a fost prezentat și comentat de dr. Rodica Vărtaciu. Reședința nobiliară din gravura lui Siebmacher, înconjurată de un zid scund și de un gard viu format din pomi, apare ca o clădire separată, situată în suburbia orașului⁸. Fără a aprofunda analiza gravurilor, din punctul de vedere al temei noastre este important să subliniem existența unei clădiri cu grădini la marginea cetății, clădire care ar putea să aibă originea înaintea anului 1552. Este bine cunoscut faptul că, cel puțin în cazul orașului Timișoara, în cei 164 de ani de dominație, turcii au construit relativ puțin. Atât zidurile de apărare ale cetății, cât și lăcașurile lor de cult (din epoca dominației turcești) au fost sau clădiri existente deja dinainte de 1552 sau transformate, respectiv reîntărite, după acest an. Așadar, putem să presupunem că reședința nobiliară, sau palatul de agrement, era o clădire construită în perioada dintre prezența lui Carol Robert de Anjou și a lui Ioan de Hunedoara la Timișoara.

Pornind de la descrierile cronicarului Evlia Celebi, unii istorici presupun că în epoca otomană Timișoara ar fi fost o așezare aproape ideală, raiul de pe pământ, înconjurată cu grădini de trandafir⁹. Desigur și alte surse contemporane cu Celebi ne confirmă existența grădinilor și a livezilor

⁴ Balogh 1943, 28–29, 186.

⁵ Kaut 1964, 13.

⁶ ADATTÁR 1893–1907, I (1–4), II (5–9), *Pótfüzetek*, 333.

⁷ von Hammer 2011, 115.

⁸ Legat de cartierele orașului vezi și Vărtaciu 1993.

⁹ Karácson 1904, 9.

cetățenilor înstăriți sau ale funcționarilor epocii musulmane, grădini amplasate în zonele din spatele cetății¹⁰. Undeva în această zonă se afla și grădina fostului militar, poet și cântăreț Gazi Hasan. Cum se știe, Gazi Hasan, un prieten apropiat al dervișului timișorean Selim Dede, a primit imediat după stabilirea sa la Timișoara o bucată de pământ de la sultanul Mustafa II. Pe acest teren el a cultivat pepenii săi vestiți, care aveau o căutare și pe piețele Belgradului¹¹. Sursele apusene, dar mai ales descrierile diplomatului Henrik Ottendorf, care a trăit o jumătate de an în Timișoara, chiar dacă confirmă existența grădinilor (neîntreținute) din jurul orașului, ne atrag atenția și asupra aspectelor negative, scoțând în evidență starea deplorabilă a clădirilor, a străzilor și igiena catastrofală a orașului¹². Nu este de mirare că noii stăpâni ai orașului de după 1716, au avut nevoie de aproape un secol de investiții financiare uriașe și munca forțată a supușilor până când orașul, și desigur o bună parte a provinciei, a devenit un ținut înfloritor. Între timp, cel puțin pentru pătura de conducere a administrației austriece, concentrată în capitala provinciei, grădinile de vară din suburbiile orașului au devenit mai mult decât o oază de odihnă.

Prima atestare a existenței mănăstirii dervișilor de pe lângă izvorul cu apă foarte bună o avem de la călătorul Henrik Ottendorf, din anul 1663. După descrierea lui Ottendorf, mănăstirea se afla la o bătaie de tun spre nord de suburbia orașului. Mănăstirea construită pe lângă mormântul unui sfânt musulman era locuită de mai mulți derviși care, pe lângă cerșitul tradițional al ordinului, își asigurau existența și din cultivarea pământului. Apa izvorului de pe lângă mormânt era așa de bună încât, în cele 6 luni cât au stat în Timișoara, membrii delegației imperiale, din care făcea parte și Ottendorf, foloseau zilnic pentru băut¹³.

Amplasarea grădinii pe lângă mănăstirea dervișilor este reprezentată prima dată pe planul *Neue Belagerung der Festung Temeswar von 1. Septembrie 1716*, în lucrarea intitulată *Hungarisch und Venetianisches Kriegs Theaterum* a lui Johann Theodor Boetius, apărută la Leipzig în anul 1717¹⁴. În lucrarea amintită au fost publicate două planuri ale orașului din timpul asediului din anul 1716. Pe primul, terenul numit Grădina Pașei este înconjurat de pomi. Pe al doilea, grădina se află în spatele artileriei imperiale. Aici, pe lângă grădina marcată

sub nr. 9, în partea opusă, în spatele tunurilor se distinge o clădire orientală, al cărei turn este decorat cu semiluna musulmană. Chiar dacă artistul și-a luat libertatea de a prezenta această clădire în afara grădinii, suntem convinși că este vorba de turnul de rugăciune al mănăstirii dervișilor, de unde, cu ocazia asediului orașului (la începutul lunii august 1696) de către trupele alianței creștine, comandantul acestora, prințul elector Frederic August al Saxoniei, a urmărit desfășurarea luptelor. Asedierea de scurtă durată a cetății în 1696 a fost abandonată la sosirea armatei otomane numărând 60.000 de oameni, condusă de sultanul Mustafa II¹⁵.

După 20 de ani, la sfârșitul asediului condus de generalul prinț Eugeniu de Savoya, în data de 16 octombrie 1716, Mehmet Aga, ultimul comandant turc al orașului, a semnat capitularea garnizoanei otomane lângă Grădina de la Fântâna Pașei¹⁶. Conform istoricului Judas Thaddäus Zauner, succesul, asediul relativ scurt al trupelor austriece, din toamna anului 1716 se datora reducerii mlaștinilor din cauza anotimpului deosebit de secetos, care a permis instalarea artileriei imperiale în preajma zidurilor¹⁷.

După alungarea turcilor, pentru o perioadă îndelungată, Grădina Pașei, denumită după 1717 Grădina Președintelui Administrației (Präsidentgarten), a ajuns în folosința iezuiților. Iezuiții au amenajat aici un eleșteu și și-au organizat în grădină serbările lor de vară în cadrul cărora elevii au prezentat piese de teatru și concerte¹⁸. Între anii 1738–1739, în timpul ciumei din Banat, clădirea a fost transformată în lazaret pentru bolnavi¹⁹. La licitația publică din 25 aprilie 1742 clădirea de la Grădina Pașei a fost arendată episcopiei rasiene din Timișoara²⁰. Pe o hartă din anul 1744 Grădina Pașei apare deja sub denumirea de: Grădina episcopiei rasiene. După 10 ani, cu ocazia arendei din anul 1754, conform informațiilor lui Baróti, clădirea a rămas în folosința episcopului rascian²¹.

Între 1751–1781 grădina a aparținut iarăși președinților Administrației Banatului.

În timpul războiului cu turcii (în anii 1788–89) clădirea a funcționat ca lazaret pentru soldații răniți.

În anul 1778, din ordinul împărătesei Maria Terezia, vechea construcție a clădirii a fost reînnoită, iar după introducerea administrației comitatului,

¹⁰ Feneșan 2006, 106.

¹¹ Decei A. *apud* Hațegan 2005, 269.

¹² Hermann 1943 și Ottendorf 2006.

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Temeschburg-Temeswar*, 1994, 71–72.

¹⁵ Baróti 1912.

¹⁶ von Hammer 2011, 118.

¹⁷ *Apud* Zauner 1813, 564.

¹⁸ Szentkláray 1909.

¹⁹ von Hammer 2011, 50, 62.

²⁰ ADATTÁR I., 121.

²¹ Opiș 1987, 77.

pentru o scurtă perioadă, a devenit sediul administrației filateriilor de mătase ale erariului²². După proclamarea Timișoarei oraș liber regesc, în anul 1781, terenul va ajunge în proprietatea magistraturii orașului. Din anul 1792 clădirea și grădina au fost arendate de primăria orașului liber regesc Timișoara pentru o perioadă de 23 de ani. În acești ani clădirea a fost folosită ca restaurant iar parcul ei a devenit public și pentru cetățenii orașului. În anul 1798 Societatea de Tir din Timișoara – aparținătoare de Garda Civilă a orașului liber regesc – înființată în anul 1782, a primit dreptul de a ridica în Grădina Pașei un poligon de tragere. Suma de 2.365 fl., necesară pentru construcții, a fost adunată de membrii societății²³.

Între 1837–1859 clădirea a fost sediul Asociației de Tir din orașul Timișoara. Din datele referitoare la viața lui Ormós Zsigmond (comitele de mai târziu al Comitatului Timiș și inițiatorul Societății Muzeale din Timișoara) reiese că în anul 1842 într-o sală a clădirii din parc s-a duelat Ormós cu un ofițer austriac din Lugoj, întâmplare care ne indică faptul că localul Asociației de Tir a fost folosit și ca un loc pentru dueluri.

După 1859 parcul se afla în arenda Episcopului Sârb din Timișoara. Între cele două războaie mondiale clădirea și grădina erau folosite ca centrul cultural al tineretului sârb al orașului. Între cele două războaie mondiale aici se găsea sediul organizației „Kolo srpske omladine” (Cercul Tineretului Sârb din Timișoara).

În cartea intitulată *Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, apărută la Leipzig în 1785, publicată sub numele de Johann Lehmann (de fapt actorul Christoph Ludwig Seipp /1747–1793/ care între 1782–1790 a jucat la Teatrele Germane din Sibiu și Timișoara), autorul nota despre restaurantul de la Fântâna Pașei: „Mergând spre Timișoara, la o jumătate de oră în fața orașului se găsește Grădina Președintelui. Călătorul găsește acolo o reședință de vară care oferă o cazare demnă și de un prinț. Poate fi văzută acolo o grădină de lux cu copaci înalți, pomi fructiferi și foarte multe legume. Clădirea este proprietatea Camerei Regale care a cedat-o după 1781 orașului. Orașul care a arendat restaurantul, obligându-l pe arendaș să asigure călătorilor cele necesare la un preț rezonabil”²⁴. După informațiile istoricului Lajos Abafi actorul Christoph Ludwig Seipp a devenit în anul 1783 membru al Societății Francmasonice din Sibiu, continuând în anul viitor activitatea sa

masonică în cadrul lojii „Zu den 3 weissen Lilien” (La cei trei crini albi), înființată în anul 1782 în Timișoara²⁵.

Pe o hartă executată între 1769–1772, cunoscută și sub denumirea de *Ridicarea cartografică iosefină*, se pot vedea foarte bine contururile grădinii cu inscripția „Bascha-brunn”. În centrul grădinii de formă dreptunghiulară sunt desenate contururile a trei clădiri mai mari și două dependente mai mici, probabil grajduri. La nord și la sud de clădiri pot fi observate două grădini cu alei distincte.

Grădina Președintelui Administrației Banatului – Castelul de Vânătoare din Pădurea Verde

Denumirea în limba germană – Jagdwald (Pădure de Vânătoare) – se referă la faptul că în anul 1725 pădurea, împreună cu localitățile Cărani și Ciacova, a ajuns prin donația împăratului în folosința exclusivă a prințului Florimund de Mercy. Din 1725 și până în anul 1781 (când Pădurea de Vânătoare/Verde va intra în posesia orașului) terenul a fost un apanaj al comandantului militar al provinciei; după 1751 al președintelui administrației Banatului. În perioada de vânătoare, cum era și în primăvara anului 1744, Magistratura Rasciană a orașului Timișoara (sub tutela căreia intrau după 1744 și foștii locuitori din Palanca Mare) era obligată să pună la dispoziția administrației provinciale 60 de oameni ca gonaci pentru organizarea vânătorii în pădurea îngrădită a administrației aflată lângă localitatea Cioca²⁶. După introducerea administrației civile în Banat în anul 1751, pădurea, păzită permanent de 6 husari, a devenit accesibilă și pentru ofițerii superiori ai garnizoanei.

Deosebit de interesant ni se pare că, dacă fosta Grădină a Pașei din Mehala purta după 1717 numele de „Grădina Președintelui”, în izvoarele vremii nu găsim nici o indicație care ar confirma că Grădina Pașei se afla în folosința exclusivă a comandanților, iar după 1751 a președinților administrației provinciei. Din contra, toate informațiile de după 1725 ne arată că atât generalul Mercy cât și succesorii lui foloseau numai casa de vânătoare din partea cealaltă a orașului, din Pădurea Verde. Sursele sau hărțile militare datate dinainte de 1725 nu pomenesc despre existența vreunei clădiri din această zonă. Așadar, trebuie să acceptăm teza că o clădire, denumită mai târziu casă sau castel de vânătoare, va fi construită aici abia după anul 1725. Existența unei clădiri din Pădurea Verde, deseori amintită în calitate de casa

²² von Hammer 2011, 118.

²³ Geml TZ 1896 aprilie 5 și 12.

²⁴ Borovszky f. a., *Temes vármegye*, 83.

²⁵ Abafi 1884, 520.

²⁶ DJTAN, Fond Primăria Municipiului, dosar 1–2 /1744.

sau castelul de vânătoare al Pașei, nu este confirmată prin descrieri, planuri sau hărți din prima jumătate a secolului XVIII. Dimpotrivă, lucrarea lui Anton von Hammer, referitoare la ciuma din anii 1738–1739, ne confirmă că lazaretul care a funcționat temporar în Pădurea Verde, a fost instalat în clădirea unei unități militare a grenadierilor. Conform datelor din 2 august 1738 în lazaretul amintit erau îngrijiți 82 de militari²⁷. Cercetând hărțile militare contemporane și planurile orașului dinaintea de 1769, nu găsim nici o informație despre existența unei clădiri denumită „Casă de Vânătoare” (Jagd-Haus). Acest fapt este un argument împotriva teoriilor care susțin, sau presupun, existența unui castel de vânătoare în Pădurea Verde încă din epoca turcească. De altfel, prima mențiune despre existența și localizarea unui castel de vânătoare din epoca turcească în Pădurea Verde, o datorăm ziaristului Schiff Béla din anul 1938²⁸. O altă legendă legată de o clădire din epoca turcească, presupusul „Harem al Pașei” din Elisabetin, are originea tot într-o publicație din presa locală din anul 1924²⁹.

Fapt este, că în anul 1725 terenurile întinse din jurul orașului, împreună cu zonele de vânătoare de lângă localitățile Ciacova și Cărani, au fost cedate de Curtea din Viena guvernatorului Mercy pentru meritele sale deosebite în organizarea Banatului. Până în anul 1751 Pădurea Verde, ca parc de vânătoare, va rămâne în folosința exclusivă a generalului comandant; după 1751 a președintelui Banatului. Donația Curții imperiale din Viena prevăzuse ca paza și întreținerea terenului de vânătoare să intre în obligația supușilor din cartierul Palanca Mare și a celorla din localitatea Becicherecul Mic. De menționat este faptul că între anii 1767–1791 și 1798–1805, în perioada când postul de comandant militar al Banatului a fost deținut de generalul Johann Sebastian Soro, pe lângă terenurile de vânătoare din jurul orașului Timișoara, generalul a deținut un parc similar și lângă localitatea Lugoj³⁰.

Din primele decenii ale administrației habsburgice din Banat nu se cunosc nici amplasarea, nici planurile Casei de Vânătoare de la Pădurea Verde. Arhitectul Mihai Opreș a publicat recent proiectul Castelului de Vânătoare, executat de inginerul cameral Carl Joseph Römmer în jurul anilor 1762–1764³¹. După Opreș, din proiectul complex al castelului s-a realizat doar partea centrală. Pe harta militară a Banatului, executată între anii

1769–1772, pot fi distinse o clădire mai mare, în formă de cruce, și două clădiri mai mici numite „Jagd-Haus”. (Harta poate fi consultată pe internet). Aceste clădiri, care apar și pe planurile orașului, contrasemnate de căpitanul inginer Hamer în anul 1769, după părerea lui Opreș sunt părți realizate din planurile inițiale al inginerului Carl Joseph Römmer. Opreș îl citează și pe eminentul cercetător al istoriei locale, Franz Liebhard, potrivit căruia contele Königsegg a vizitat în anul 1794 castelul de la Pădurea Verde. Cu această ocazie contele Königsegg descrie plantațiile de stejar și o casă de petreceri cu salonul rotund de dans.

Proiectul Castelului de la Pădurea Verde – pe care l-am putea numi Versailles-ul de lângă Timișoara – semnat de Carl Joseph Römmer a avut un centru format din:

- a) sala mare de la etajul superior, având alături cele 4 cabinete aferente;
- b) aripa a doua, la dreapta și la stânga, cu cele 14 camere de locuit;
- c) capela casei;
- d) patru scări principale.

Pe lângă clădirea principală planul inițial a mai prevăzut: 4 camere pentru vânători, o bucătărie și grajduri pentru 8 cai; 5 camere și o bucătărie pentru servitori; 3 camere pentru bucătari, grajdurile aferente castelului. Grajdurile au fost proiectate pentru 31 de cai, plus 2 camere și 2 bucătării pentru servitorii grajdului. Complexul a mai cuprins și un șopron pentru calești și 2 camere pentru personalul de pază. În fața complexului a fost proiectată o grădină decorativă cu casa pentru petreceri și o grădină de zarzavaturi pentru bucătărie. Deosebit de impozant din proiect a fost un canal, care proteja complexul și grădinile, canal cu două bazine și cu poduțe peste alei³².

Cu ocazia vizitei la Timișoara din luna mai 1768, viitorului împărat Iosif II a fost prezentat și Castelul de Vânătoare de la Pădurea Verde. Într-o scrisoare din 24 august 1794 botanistul german, baronul Johann Hoffmannsegg (1766–1849), scria despre Castelul din Pădurea Verde: „*Singura distracție a locuitorilor orașului este Pădurea Verde. În centrul pădurii, plin de stejari frumoși a fost construită o clădire pentru distracții, cu o sală de bal și anexe aferente. Din acest centru pornesc aleile pentru plimbări care traversează pădurea. Se spune că în trecut clădirile erau mai frumoase, dar de când petrecerile sunt mai rare, ele decad*”³³. În vara anului 1849, în clădirea castelului din Pădurea Verde se afla sediul statului major al trupelor revoluționare maghiare

²⁷ von Hammer 2011, 50, 62.

²⁸ Schiff 1938, 8.

²⁹ Osztie TZ 1924/292.

³⁰ Iványi 1907, 139, 188.

³¹ Opreș 2007, 90–91.

³² Loc. cit., 90–92.

³³ Berkeszi 1890, 226.

sub conducerea generalului Károly Vécsey care au asediat Timișoara³⁴.

Într-o fotografie din anul 1899 prezentând clădirea Școlii Profesionale de Pădurari din Pădurea Verde (întemeiată în anul 1885) se poate constata că, corpul central al școlii seamănă cu corpul principal al clădirii Castelului de Vânătoare marcat sub litera P. în planșa publicată de Opriș (secțiunea cu fațada aripii drepte a clădirii principale). Fotografia școlii are textul original: *K. ung. Forstwartschule im Jagdwalde (früher Türkenschloss)*, adică: Școală de pădurari în Pădurea Verde (anterior castel turcesc). Astfel este explicabil de ce în mai multe publicații vechi, sau chiar și noi, clădirea este considerată urmașa unei construcții din epoca turcescă³⁵. Pentru realizarea practicii din anul 1885, Școlii Profesionale de Pădurari din Pădurea Verde i-a fost alocată o pădure de 1.250 iugăre și o grădină dendrologică de 23 iugăre precum și o pepinieră de 26 iugăre. Sediul vechi al școlii a fost demolat în anul 1901, iar noul centru a fost ridicat în anul 1908 după planurile arhitectului timișorean Székely László.

Suburbiile Timișoarei la începutul secolului XVIII

Lista contribuțiilor din anii 1652–1653 atestă existența a 4 suburbii în jurul cetății Timișoara. În primele decenii ale stăpânirii habsburgice suntem martori ai unor schimbări radicale în structura și amplasarea suburbiilor vechi ale orașului. Originea acestor schimbări trebuie căutată în concepțiile strategice-militare ale imperialilor care, după o scurtă refacere a zidurilor distruse în timpul asediului în anul 1716, între anii 1732–1765 trec la reconstrucția sistemului de apărare a orașului. Imediat după refacerea provizorie a zidurilor distruse în anul 1716, autoritățile habsburgice încep ridicarea Cazarmii Transilvaniei aflată în incinta zidurilor, apoi la sistemul de apărare tip Vauban, dotat cu 9 bastioane, care înlocuia vechile palisade³⁶. Comparând planurile și desenele executate de constructori cu cea a hărții căpitanului Perette din anul 1716, se pot observa schimbările petrecute în amplasarea suburbiilor orașului. Astfel, pe harta orașului din anul 1734, la nordul cetății, pe locul brațului de odinioară al Begheiului, apare deja o parte din zidurile de apărare de tip Vauban. La nord de Esplanadă se pot observa contururile suburbiilor Armene și Germane. Pe plan erau marcate și rămășițele vechii suburbii rasciene, a

Palancăi Mare, iar la sud de aceasta (pe locul actualii piețe „Badea Cârțan”) apar contururile cartierului numit „Noul Oraș Rascian”. Pe acest plan poate fi observat pentru prima oară și conturul Fabricului de azi³⁷.

Pe planul din anul 1746, care prezintă terenul dinspre vest de Cetate, între Fântâna Pașei (la nord) și Capela Rozalia (construită în actualul Elisabetin în amintirea epidemiei de ciumă din 1738–1740) apar schițele Suburbiei Rasciene. În stânga și în dreapta canalului de navigație al Begheiului se conturează Suburbia Germană, adică o parte a actualului cartier Iosefin³⁸. Abia pe planul cetății din anul 1750 se distinge cu claritate linia completă a Esplanadei, care a fixat distanța de 1.000 de stânjani (2.000 m) – redusă în 1851 la 949 m și în 1868 la 569 de m – între Cetate și suburbii³⁹. Pe acest plan apare pentru prima dată și structura celor 3 suburbii ale orașului, statutul și numele lor fiind aprobate printr-un ordin imperial din anul 1744⁴⁰.

Cartierul Fabric

Numele de azi al cartierului, în forma de „Fabric”, apare în anul 1744. Amplasamentul Fabricii de bere din 1718 și al primelor manufacturi, conform planului Porții Lugoșului din 1722, se afla în zona actuală a Liceului Loga și a Universității de Medicină. Prima clădire a Fabricii de bere se situa în actualul Parc al Copiilor. Primele schițe ale manufacturilor din Fabricul actual apar abia în planurile din anii 1732 și 1734. În anii 1738–1740, în timpul războiului turcesc și al răscoalei populației române, manufacturile din Fabric au fost distruse. Prin repopularea Fabricului după 1739 s-au format cartierele: Vlașca Mare – locuită de români, Fabricul Vechi – populat de sârbi și români precum și Fabricul German (Deutsch Fabrik) – locuit de populația germană⁴¹. Cum am văzut, abia rescriptul de la 1 ianuarie 1744 al Magistraturii germane confirmă delimitarea granițelor administrațiilor Magistraturii germane și rasciene din Fabric și unirea Magistraturilor rasciene din Cetate și suburbii. În anul 1750, odată cu o nouă reorganizare a competențelor magistraturilor, autoritatea Magistraturii germane a fost extinsă și asupra părții sudice a Cartierului Fabric⁴².

³⁷ Opriș 2007, 50.

³⁸ Idem 2007, 58–83.

³⁹ *Ibidem*, 2007, 36–39, hărțile nr. 16–18.

⁴⁰ Opriș 2007, 40–41, harta nr. 18. Problemele legate de suburbii, controversate dintre literatura veche și cea nouă de după 1975 vezi tot în lucrarea citată al acestui autor.

⁴¹ *Idem* 2007, 32–33, harta nr. 14.

⁴² Kakucs 2010, 465.

³⁴ Schiff 1930, 155.

³⁵ Barát 1902, 84–85.

³⁶ Opriș 2007, 16–25.

Cartierul Elisabetin

Cartierul cunoscut inițial sub numele de Maiere a fost cedat locuitorilor Cetății prin documentul intitulat *Grundbrief des bürgerlichen Terrains* (Actul de proprietate al terenurilor cetățenești), datat la 5 aprilie 1718. Cu ocazia procesiunii organizate de uezuiți în anul 1727 aici au fost semnalate deja grădini înfloritoare. Pe lângă grădinile de vară ale cetățenilor mai înstăriți din Cetate, în cartierul numit Maierle Vechi (Alte Mayerhöfe), azi Elisabetin, au fost strămutați foști locuitori din Palanca Mică. Cu timpul în Maierle Vechi s-au format două cartiere: Maierle Românești (Rumänische Mayerhöfe) și Maierle Germane (Deutsche Mayerhöfe). Paralel cu dezvoltarea Maierlelor Vechi, pe locul Iosefinului de azi, s-a conturat cartierul numit Maierle Germane (Neue Mayerhöfe). Pe harta din anul 1750 se pot vedea contururile așezării formată în urma documentului din 5 aprilie 1718.

Cartierul Iosefin

Sub numele de Maierle Noi (în limba germană Neue Mayerhöfe sau Neue Deutsche Mayerhöfe, în limba maghiară Új Német Majorok) acest cartier a fost înființat în anul 1744. Numele cartierului sugerează faptul că inițial, după emiterea actului *Grundbrief des bürgerlichen Terrains*, pe teritoriul situat în fața Porții Belgradului au fost construite lăcașuri de vară pentru cetățenii germani din Cetate⁴³. După canalizarea Begheiului, efectuată între 1727–1733, s-a trecut la construirea nucleului cartierului, nucleul care în jurul anului 1744 cuprindea zona dintre strada Gării, strada Dragalina, bulevardul Regele Carol I și strada Pop de Băsești de astăzi. În anul 1773 cartierul a fost denumit după viitorul împărat Iosif II. Registrele de dări din perioada anilor 1773–1778, în care pe lângă Cetate apar și numele cartierelor Fabric, Iosefin și Maierle Vechi, dovedesc existența structurilor de organizare ale administrației cetățenești și în suburbiile orașului.

Grădini ale personalităților din Timișoara în prima jumătate a secolului XVIII

Pe lângă Grădina Pașei, hărțile și documentele din primele decenii ale perioadei habsburgice ne informează despre existența unor grădini din Cetate și din suburbiile orașului.

Grădinile juzilor și juraților de la Magistratura germană a orașului

În zona aflată în fața Porții Belgradului fiecare dintre jurații administrației germane a orașului

Timișoara a primit în anul 1718 un loc de grădină cu o suprafață de 2.000 metri pătrați⁴⁴.

Din corespondența Magistratului german din Cetate, purtată cu Magistratul sârbesc din Palanca Mare între anii 1720–1722, reiese că și jurații Magistratului sârbesc din Palanca Mare au primit grădini în cartierul lor⁴⁵. Din corespondența administrației provinciale în anul 1749 rezultă că funcționarii administrației aveau o casă de odihnă în localitatea Recaș⁴⁶.

Grădina lui Rebentisch

Ea apare pe harta orașului din anul 1722 în fața Porții Lugojuului⁴⁷. Baronul Samuel Franz Rebentisch deținea între anii 1718–1731 funcția de inspector al Domeniilor Camerale din Banat⁴⁸. Pe mica insulă înconjurată de brațele Begheiului (azi zona Cazarma Transilvaniei – Universitatea de Medicină – actual canal Bega), lângă Grădina lui Rebentisch, se disting contururile unor clădiri.

Pe lângă Grădina Pașei, hărțile și documentele contemporane din primele decenii ale perioadei habsburgice ne informează despre existența unor grădini din Cetate și din suburbiile orașului. Una, fără denumire, se afla în dreapta Grădinii lui Rebentisch și Grădina Comisarului Suprem (Ober Comisary Garten) situată în partea de apus a insulei. După desenele hărților dinainte de 1734, Grădina lui Rebentisch și cea a Comisarului Suprem aveau alei aranjate și clădiri plasate în interiorul spațiilor verzi. În anul 1727 pentru construcțiile din Grădina lui Rebentisch a fost alocată o sumă de 1.595 de florini, sumă care era mai mare decât salariul anual al lui Rebentisch⁴⁹.

Prin construirea noului sistem de apărare a orașului, Grădina lui Rebentisch și Grădina Comisarului au fost mutate în afara zidurilor Cetății. Pe planul orașului din anul 1734, la nordul canalului navigabil, în zona dintre șanțul Palancăi Mari și zona actuală a străzilor Dacilor și Ștefan cel Mare din Fabric, apar 5 grădini. Una dintre grădini era denumită „Livada de duzi”, iar alta „Grădina Fabricii de mătase”⁵⁰.

Pe planul din anul 1744, Grădina președintelui administrației și a comandantului orașului este plasată între Cetate și Fabric⁵¹. În anul 1766, pe locul „Grădinii Rebentisch” apare o grădină

⁴⁴ Szentkláray 1909, 25.

⁴⁵ ADATTÁR II., 280, *Stadtmagistrat Temesvar*.

⁴⁶ ADATTÁR I., 108.

⁴⁷ Opriș 2007, 32–33.

⁴⁸ Petri 1992, col. 1528.

⁴⁹ ADATTÁR I, 19.

⁵⁰ Opriș 2007, 36–37.

⁵¹ Opriș 1987, 76–77; Opriș 2007, 42.

⁴³ Geml 2010, 109.

care poartă numele de „Grădina Cavaleriei” (Reittershen Garten), plantată cu 7.000 de duzi. La propunerea inginerului Johann Theodor Kostka, pe lângă grădina cavaleriei a fost construită o filatură de mătase. În anul 1770 fosta filatura a fost transformată într-un spital militar⁵². După desființarea Grădinii comisarului suprem din Cetate, pe planul noilor construcții din anul 1735 apare o nouă grădină, mai mică, amenajată în Bastionul Carol, pe lângă Palatul Președintelui (numit Casa Guvernatorului), clădire destinată președintelui provinciei⁵³. Această grădină mai mică exista și în anul 1832 în jurul casei nr. 20 din Cetate⁵⁴.

Pe harta din anul 1744, în Maierlele Vechi, nu departe de capela Rozalia, apare „Grădina lui Tistel” (altă variantă: Disttl, de fapt Dissel) și nu departe de Grădina Pașei zărim „Grădina lui Raventes”⁵⁵. Se știe că baronul Josef de Ravenet a deținut între anii 1743–1751 postul de medic militar al Banatului. La rândul său, Johann Kaspar Dissel (1694–1768) a fost cel care între anii 1747–1751 a condus lucrările de construire ale fortificațiilor din Timișoara.

Plantațiile de duzi

Pentru sprijinirea creșterii viermilor de mătase Administrația Banatului l-a delegat în anul 1733 pe colonelul Salhausen să cumpere în străinătate puieții de duzi, pe care să le planteze în jurul localităților Timișoara, Ciacova, Becicherecul Mare, Panciova, Vârșeț, Biserica Albă, Deta și Guttenbrunn. Totodată, a fost adusă la cunoștința populației, că distrugerea duzilor se va pedepsi cu moartea⁵⁶. Pentru asigurarea necesarului de frunze de duzi, în anul 1734 consilierul Administrației Provinciale, De Jean, cere aprobarea comandamentului militar, pentru a planta 143.000 de duzi între Cetate și Casa de Vânătoare din Pădurea Verde⁵⁷.

Într-un articol din anul 1845, economistul Bartók János, bunicul muzicianului Bartók Béla, amintește de o grădină de duzi a „Filaturii de mătase König și Hogl” din Timișoara-Fabric. Având în vedere importanța duzilor în creșterea viermilor de mătase, autorul propune plantarea lor de a lungul străzilor care leagă cele trei cartiere de Cetate⁵⁸. Informațiile lui Bartók János ne confirmă faptul că duzii plantați în timpul lui De Jean pe aleile dintre Cetate și suburbii nu mai

existau. Această soartă vor avea și cele existente în timpul lui Bartók Béla, care, după relatările cronicarului Bogma István, au fost tăiate din ordinul comandantului Cetății, generalul Georg Rukawina (1778–1849) la data de 7 mai 1849, ca să nu împiedice focul artileriei imperiale⁵⁹.

În a doua jumătate a secolului XIX existau grădini de duzi în Iosefin, pe lângă strada Crizantemelor (fosta strada Rózsa) și pe lângă linia de cale ferată Timișoara-Baziaș în Elisabetin. În deceniile de după Primul Război Mondial, dar mai ales în anii crizei economice, în grădinile de duzi din Elisabetin s-a format o colonie din cocioabele oamenilor care nu puteau să-și plătească chiriile. În toamna anului 1929 marea majoritate a locuitorilor coloniei a fost strămutată cu forța în cartierele Kunz, Snapp și Grossmann. Problemele acestor oameni și desființarea coloniei au preocupat ani de zile opinia publică – dar și conducerea orașului⁶⁰.

Grădina Comandamentului Militar din Fabric (1754?–1888)

Nu avem informații sigure despre vechimea Grădinii Comandamentului militar din Timișoara, grădina aflată pe terenul viran dintre Cetate și Fabric. Existența parcului nu era cunoscută nici de literatura de specialitate până la apariția unei serii de articole în ziarul de limbă germană *Neuer Weg* din București, în perioada decembrie 1984-ianuarie 1985, sub titlul *Aus der geschichte der Temeswarer Grünanlagen* de către autorul acestor rânduri. Singurul plan cunoscut al grădinii, păstrat la Arhivele Statului din Timișoara, a fost executat în anul 1754, de comisarul imperial Kemptch, cu ocazia delimitării apartenenței juridice a parcului între autoritățile militare și Magistratura germană a orașului. Din documentele aferente schiței reiese că grădina fusese mai veche și inițial se afla în proprietatea Comandamentului Militar al Garnizoanei din Timișoara. Având în vedere distrugerile din Fabric, în vremea războiului cu turcii și a răscoalelor populației românești din Banat între anii 1737–1739, presupunem că grădina a fost amenajată sau reconstruită după anul 1740. În ceea ce privește vechimea parcului, planul publicat de M. Opriș în 1987, apoi preluat de Jancsó Árpád, a fost datat și interpretat greșit ca o parte a Parcului Coronini. Cum se cunosc limitele granițelor dintre administrația Magistraturii germane și cea răsiană din Cetate și suburbiile orașului a fost reglementată prin rescriptul imperial din 1 ianuarie 1744. Acest act confirma delimitarea

⁵² Simlik 1937, *manuscris*.

⁵³ Opriș 1987, 37.

⁵⁴ Negrescu – Pura 2006, 31.

⁵⁵ Opriș 1987, 76; Opriș 2007, 40–42.

⁵⁶ Szentkláray 1909, 132.

⁵⁷ *ADATTÁR* II, 333.

⁵⁸ *Magyar Gazda*, 1845/89.

⁵⁹ Berkeszi 1904, 74.

⁶⁰ Szekernyés *HÚSz*, 2005 apr. 22; iun. 4. (nr. 268–269)

granițelor administrației germane și a celei rasciene din Fabric și unirea Magistraturilor rasciene din Cetate și suburbii⁶¹. Paralel cu dezvoltarea rapidă a cartierului Fabric, în anul 1750 s-a trecut la o nouă reorganizare a competențelor dintre Magistraturile germane și rasciene. Conform acestei reorganizări, numai o mică parte a Cetății (după Preyer doar 6 case în anul 1778), partea de nord din Fabric și Mehala rămăneau sub administrația Magistraturii rasciene. Mare parte a Cetății, partea sudică din Fabric și Maierele se aflau sub administrația Magistraturii germane. Pentru respectarea intereselor reciproce, încă din anul 1750, un reprezentant al Magistraturii germane participa la toate ședințele rascienilor, iar un reprezentant al Magistraturii rasciene la toate ședințele forului german. Probabil în cadrul delimitărilor de după 1750 s-a ajuns și la rezolvarea jurisdicției asupra grădinii militarilor⁶².

După reorganizarea cartierelor din anul 1744, grădina, devenită publică între timp pentru accesul cetățenilor orașului, contra unei taxe anuale, a rămas mai departe în grija și folosința militarilor. Conform ordinelor Curții imperiale, clădirile și locuințele aflate pe teritoriul parcului au rămas în continuare utilizate de militari. Parcul a fost împărțit în 5 zone diferite:

zona 1, aflată în nordul parcului, era împădurită, avea două clădiri și se afla în folosința generalilor din comandament;

zona 2, în sudul zonei 1, nu avea nici o clădire și era rezervată Comandamentului cetății;

zona 3, plasată spre apus de primele, era împădurită și era rezervată reprezentanților Cancelariei de Război din Viena;

zona 4, era rezervată pentru maiorul angajat al parcului;

zona 5, spre răsărit de zonele 1 și 2, era rezervată pentru reprezentantul local al comisarului de război.

Dintre clădirile aflate în grădină, cea mare și impozantă a fost Pavilionul Elvețian, (Schweizerhalle), care fusese o combinație dintre un restaurant și o sală de bal. Pe lângă pavilion, pe teritoriul parcului se găsea și un chioșc deschis al capelei militare precum și un restaurant situat pe teritoriul strandului. Lângă restaurantul amintit se afla strandul, sau baia militară, care avea un bazin de înot demarcat printr-un gard. Pentru cei care nu știau să înoate, Școala de înot avea mai multe coșuri de baie (Korbäder). Contururile parcului, fără clădiri pot fi văzute și pe prima hartă militară executată între anii 1769–1772.

Pe lângă evenimentele festive, derulate în Grădina Comandamentului militar din Timișoara, sursele din secolul XVIII amintesc și de serbările „zgomotoase” organizate în preajma Morii Imperiale din Fabric. În aceasta zonă fusese deja în primele decenii de după 1716 o grădină a iezuiților unde s-au organizat maiarele la care oaspeții – conform relatării istoricului Jenő Szentkláray: conducerea militară și civilă a Banatului – veneau cu calești⁶³. Tot aici s-a organizat marea majoritate a petrecerilor în deceniile urmate de ciuma din anul 1739. Este cunoscut faptul că în timpul epidemiei cumpulate din anii 1738–39, în cursul căreia din cei 4.000 de locuitori ai orașului au pierit 1.000 de persoane, la data de 29 mai 1739 conducerea și cetățenii orașului au depus în fața altarului bisericii Sf. Gheorghe jurământul solemn, prin care au promis că dacă vor supraviețui, duminicile și în alte sărbători religioase nu vor organiza în restaurantele orașului petreceri cu muzică. Jurământul consemnat în scris a fost întărit prin semnătura conducerii și prin sigiliul orașului, având în fruntea semnatarilor pe judele Peter Solderer⁶⁴. După trecerea epidemiei făgăduială era deosebit de grea de respectat, mai ales în timpul verii. Singura soluție de a ieși din dilema jurământului colectiv, pe care nimeni nu îndrăznea să-l calce, era de a interpreta jurământul din anul 1739 ca și cum el s-ar fi referit doar la teritoriul îngrădit al orașului, adică ar fi fost valabil numai pentru Cetate. Astfel, în doua jumătate a secolului amintit, suburbiile, în special Fabricul cu numeroasele sale grădini și restaurante, au devenit o oază pentru petrecerile cetățenilor orașului. Singurul neajuns au rămas porțile orașului, aflate sub pază militară, care se închideau prea devreme, încă un prilej pentru nemulțumirile cetățenilor față de autoritățile militare. De menționat este faptul că la revenirea pericolului de ciumă în anii 1762–1763, jurământul din 1739 a fost solemn reînnoit⁶⁵, apoi în anul 1787 modificat, cu o clauză prin care locuitorii orașului au consimțit numai la rugăciuni anuale comune în prima duminică de după 16 mai, între orele 16–18 în catedrala episcopală⁶⁶.

În a doua jumătate a secolului XIX grădina comandamentului militar a pierdut mult din atractivitatea anterioară, deoarece zona parcului a fost împânzită de toaletele insalubre ale negustorilor ambulanți. În ciuda opoziției garnizoanei

⁶¹ Preyer 1995, 73.

⁶² 62 *DJTAN*, Fond Direcția de fortificații, dosar 31.

⁶³ Vezi nota 18.

⁶⁴ Preyer 1995, 83 – textul jurământului la von Hammer 2011, 76–78.

⁶⁵ Preyer 1995, 90.

⁶⁶ von Hammer 2011, 79.

care, conform înțelegerii din 1754 a deținut dreptul de folosire a terenului, conducerea orașului a hotărât în anul 1888 parcelarea terenului. Între anii 1889–1894 pe locul fostului parc, cunoscut în această perioadă sub numele de *Vorpark* s-a construit un cartier nou, delimitat de străzile: Caragiale, Gheorghe Marinescu, 3 August 1919 și Piața Romanilor, Spl. Coloniei, Spl. Morarilor în jurul Sinagogii din Fabric⁶⁷. Din cauza noilor împrejurări create prin construirea Băii de aburi (Hungariabad) și mai ales prezența fostului Depozit al Garnizoanei (K. K. Betten Magazin) în ultimele două decenii ale secolului XIX concertele militare, ținute până atunci în Grădina Comandamentului Militar din Fabric, au fost mutate în Parcul Coronini sau în Piața Libertății de azi⁶⁸. Fostul bazin de înot al militarilor a funcționat și la începutul secolului XIX sub numele de „Bazinul de înot Stein” (Stein Mátyás uszoda). Pe harta orașului din anul 1913 se pot distinge contururile fostului bazin. Rămășițele acestuia se pierd abia în anii 1960 odată cu dispariția-desecarea resturilor din brațele vechi ale Begheului.

Câmpia Frânghierilor (Seilerwiese) din Fabric

După ameliorarea prevederilor jurământului din anul 1739 Cartierul Fabric a rămas mai departe zona preferată pentru excursiile, distracțiile și serbările în aer liber ale locuitorilor din Cetate. Unul dintre evenimentele deosebite, organizat pe terenul numit „Câmpia Frânghierilor” (Seilerwiese), a constituit parada militară organizată cu ocazia solemnităților legate de sfințirea steagurilor gărzilor cetățenești din Timișoara la data de 27 octombrie 1844. Evenimentul a avut un răsunet deosebit de puternic, deoarece cu ocazia tragerilor organizate cu acest prilej s-au întâlnit la Timișoara cele mai cunoscute Societăți de Tir din imperiul habsburgic. Nu mai puțin de important a fost faptul că eșarfele gărzilor cetățenești din Timișoara au fost donate de văduva împăratului Franz I. (1768–1835), Carolina Augusta (1792–1873), care s-a bucurat de un respect deosebit în imperiu. În absența Carolinei Augusta, eșarfele au fost înmânate gărzilor, aflate atunci sub comanda primarul orașului, Johann Nepomuk Preyer, de către soția generalului comandant al garnizoanei din Timișoara, Alexander Franz Csorich von Monte Creto (1772–1847). Este binecunoscut faptul că, cu ocazia vizitei efectuate în Banat în anul 1817, perechea imperială a vizitat și orașul

Timișoara. În ciuda informațiilor greșite care apar în unele publicații recente, împărăteasa nu a fost prezentă în orașul nostru cu ocazia sfințirii drapelului din anul 1844⁶⁹. Conform relatării bibliografului Preyer, portretul primarului în uniformă de ofițer al gărzii se păstrează azi în colecția familiei d-lui Hugó Homonnay în Budapesta, un descendent al fiicei lui Preyer⁷⁰. Câmpia Frânghierilor din Fabric, se afla pe locul actualei Biserici Millenium, unde în prima jumătate a secolului XIX se executau exercițiile și serbările Gărzii Călare a cetățenilor. După ceremonia religioasă ținută în Dom, pe acest câmp a fost organizată sfințirea și înmânarea drapelului Gărzii Călare. Scena festivă a fost immortalizată de pictorul timișorean Josef Lajos von Bersuder (1825–1895). Pictura păstrată în colecția Muzeului de Artă din Timișoara surprinde acel moment festiv când tatăl pictorului, comerciantul Alajos von Bersuder, deputat în parlamentul revoluționar de la Budapesta în anii 1848–1849, întemeietorul Camerei de Comerț din Timișoara în anul 1855, în calitate de comandant al Gărzii Călare, preda purtătorului drapelul unității.

O grădină din Fabric din anul 1838

În legătură cu zonele verzi din Fabric trebuie amintit și un parc semnalat de către ziarul de limbă germană *Temeswarer Wochenblatt* din anul 1841. Potrivit articolului, la marginea Fabricului, pe malul stâng al Begheului, unde mai înainte fusese plantație de vie, notarul de atunci al Magistraturii orașului, Ferdinand Scheinert, a amenajat în anul 1838 o grădină deosebit de frumoasă. Grădina, deschisă și publicului în anul 1841, dispunea de un pavilion, o fântâna arteziană cu o platformă pentru vizitatori care se afla deasupra mașinii hidraulice⁷¹.

Grădini și parcuri amenajate după modificarea Esplanadei

Parcurile și grădinile prezentate până acum se aflau în mare parte în afara zidurilor orașului. Cele aflate în imediata apropiere a zidurilor vechi au fost afectate de canalizarea Begheului și mai ales de construcțiile militare dintre anii 1732–1765. După terminarea sistemului de apărare de tip Vauban, în jurul cetății s-a creat un șanț și o zonă de protecție, denumită „Esplanadă”, lăsată liber pentru bătaia tunurilor cetății. Esplanada măsura la început 2.000 m, din anul 1851 doar 949 m și între anii 1868–1892 numai 565 m distanță între zidurile de apărare și primele clădiri aflate vis-à-vis

⁶⁷ Barát 1902, 48; Geml 2010, 77.

⁶⁸ Stefanovits 1886, 249.

⁶⁹ Kakucs 2010, 479.

⁷⁰ Täuber 2006, 49.

⁷¹ *Temeswarer Wochenblatt* 1841/37.

de cetate. Până în anul 1821 șanțurile cetății erau umplute cu apă, abia după aceea s-a trecut la umplerea șanțurilor cu pământ folosit și la cultivarea legumelor⁷². Așa cum am văzut, pe marginea drumurilor dintre Cetate și suburbii au fost plantați pomi, în majoritate duzi deja în timpul guvernării lui Mercy.

După înăbușirea revoluției de la 1848–1849, începe o nouă perioadă de dezvoltare a orașului Timișoara caracterizată prin întărirea industriei și a elementului burghez al populației. Dezvoltarea urbană a orașului a fost stânjenită mai departe de caracterul său militar, de existența fortificațiilor, de interdicțiile de a construi în zona Esplanadei, acestea strangulau nucleul orașului. Interdicțiile erau de fapt inutile, deoarece sistemul vechi de apărare a fost depășit de mult de artileria modernă. Prin dezvoltarea industriei, a comerțului și mai ales prin apariția băncilor și școlilor s-a schimbat și structura populației: caracterizată anterior prin dominația elementului militar acum tindea spre o populație civilă burgheză. Încet-încet, modul de viață al burgheziei s-a impus și în viața cotidiană. Ca peste tot în Europa, pătura burghezo-intelectuală a populației orașului a înființat în a doua jumătate a secolului XIX o serie de societăți de lectură, societăți pentru sprijinirea culturii. Năzuința acestei pături către un stil de viață mai bun, mai comod și mai frumos și-a pus pecetea asupra dezvoltării vieții cotidiene. Unul dintre aspectele acestui mod de viață era tendința de a schimba înfățișarea orașelor prin crearea grădinilor și parcurilor deschise. Această mișcare a fost influențată în mod deosebit după apariția lucrării baronului Euronf *L'art des jardins* (1868). Această carte a dezvoltat ideile școlii peisagistice engleze ale lui William Kent din secolul XVIII care, bazându-se pe tradițiile arhitecturii italiene și pe peisagistica pictorului Claude Lorrain (1600–1682) a urmărit crearea unor parcuri și grădini armonioase – tendință care va domina arhitectura parcurilor publice în a doua jumătate a secolului XIX. Pentru a crea aceste efecte armonioase, scria arhitectul peisagist Wilhelm Knechtel (1837–1924), unul dintre făuritorii Parcului Cișmigiu, este necesar să combinăm în așa fel arborii ca frunzele lor să armonizeze între ele. Pe parcursul creării parcurilor publice, adepții școlii baronului Euronf urmăreau și realizarea ideilor iluminiștilor francezi din secolul XVIII, care au susținut că ambianța plăcută are o contribuție pozitivă și asupra dezvoltării caracterului uman. Din această cauză peisagiștii își alegeau ca moto al lor, teza filozofilor francezi din

secolul XVIII: „*Amateurs des jardins, soyez amateurs de l'humanité*”⁷³. Cu câțiva ani înaintea publicării tezelor baronului Euronf, generalul Coronini a inițiat crearea unui parc public în Timișoara.

Parcul Coronini (devenit Parcul Poporului)

Între 1849–1861, o parte a esplanadei dintre Cetate și Fabric a fost transformată din inițiativa generalului Johann Baptist Coronini-Cronberg, președintele provinciei Banatului Timișan și al Voivodinei Sârbești într-un parc organizat pe un teren de 7 iugăre. Exemplul urmat era în permanență capitala imperiului, Viena, unde primul parc public, *Volksgarten*, a fost creat între anii 1819–1823. Creatorii parcului din Viena, amplasat pe locul bastionului cetății demolate în anul 1809, erau grădinarii imperiali Ludwig Gabriel von Remy și Franz Antoine⁷⁴. Parcul Coronini din Timișoara, inaugurat pentru public în anul 1859, a fost preluat de oraș în anul 1868 și înconjurat în 1910 de un gard din fier având stâlpii din piatră. În cinstea inițiatorului, generalul Coronini, aici a fost ridicat un obelisc din marmură⁷⁵. Interesant este că în anul 1857, adică în faza proiectării parcului, Prima Casă de Păstrare din Timișoara (Erste Temesvarer Sparkasse), a contribuit cu 200 de forinți la realizarea proiectului inițial⁷⁶. După preluarea ansamblului de către Magistratura orașului Timișoara, Parcul Coronini a fost îngrijit de cetățenii orașului organizați în „Asociația iubitorilor parcului”. Activitatea de supraveghere și de îngrijire a parcului a fost coordonată de un inspector provenit dintre membrii asociației. Cel mai cunoscut dintre inspectori era Franz Fessler (1819–1899) un comerciant simplu din Timișoara. De persoana lui Fessler se leagă o anecdotă deosebit de interesantă, o întâmplare cu ocazia vizitei împăratului Franz Ioseph în Timișoara în cursul anului 1891. Vizita imperială în parcul Coronini, prevăzută pentru orele de dimineața, a fost amânată spre după masă din cauza programului încărcat al înalților oaspeți. După vizitarea parcului, prezentat de Franz Fessler, împăratul a remarcat că din păcate plantele erau prăfuite. Prompt a venit răspunsul inspectorului: „Dacă înălțimea sa ar fi sosit la timpul stabilit, n-ar fi găsit praf, deoarece parcurile se stropesc de dimineața”⁷⁷. După descrierea făcută de ziaristul Oszkár Beran în 1891, Parcul Coronini populat de ploi, frasini, fragi și brazi avea un farmec

⁷² von Hammer 2011, 117.

⁷³ Paleolog 1980/2.

⁷⁴ Kaut 1964, 40.

⁷⁵ Borovszky f.a, Temesvár, 134, 183.

⁷⁶ Barát-Stolz 1896, 106.

⁷⁷ Geml 2010, 465.

deosebit⁷⁸. Suntem siguri că restaurantul de vară și pavilionul pentru orchestră, aflați în spatele statuii lui Coronini, descriși și de Berán, au fost preluate din vechea Grădină a Comandamentului militar din Timișoara de la mijlocul secolului XVIII.

Parcul Scudier (re-numit Parcul Stalin, Parcul Central)

Fosta Esplanadă dintre cartierul Iosefin și Cetate, folosită ca cimitirul orașului, între 1749–1771, a rămas și după 1849 un teren viran. Pe acest teren, în deceniul al șaptelea al secolului XIX, din inițiativa generalului Anton Scudier (1818–1900), comandantul militar al Banatului între 1871–1878, a fost amenajat pe o suprafață de 18 jugăre un parc peisagist în stil englez, parc care a purtat numele generalului. Deja în anul 1873 exista o comisie pentru sprijinirea Parcului Scudier, care la 4 mai a organizat o serbare populară cu un concert matinal la ora 7, precum și o plimbare muzicală de după masă între orele 16–18. Veniturile concertelor (cu o intrare de 30 de creițari) au fost folosite pentru întreținerea parcului⁷⁹. În anul 1881, orașul a ridicat în parc o statuie în cinstea generalului Scudier. Statuia demolată la sfârșitul Primului Război Mondial purta inscripția: „*Dem Andenken des Feldzugmeisters Freiherrn Anton Scudier, gewesenen Militärkommandanten von Temesvár, Dem begeisterten Förderer der Verkehrs und Verschönerungs Interessen dieser Stadt, /Dem Initiator dieser Anlage/, Alls Zeichen dankbarer Annerkennung errichtet von der Bürgerschaft der kön. Freistadt Temesvár im Jahre 1881*”⁸⁰.

Pentru îngrijirea parcului Scudier, cetățenii din cartierul Iosefin au chemat la viață în anul 1879 „Asociația Parcului din Iosefin” (Józsefvárosi Parkegylet). Asociația a angajat un grădinar cu o renumerație anuală de 300 de forinți, având locuință și lemn de foc gratuit. În primii ani după înființarea asociației au fost instalate în parc 76 de bănci⁸¹. În anul 1882, învățătorul pensionar Luca P. Călăcean a lăsat prin testament 50 de forinți pentru îngrijirea Parcului Coronini și 50 pentru cel din Iosefin⁸². Conform raportului secretarului asociației pentru îngrijirea parcului din anul 1891, asociația a primit din partea orașului 400, din partea generalului Scudier 100, din partea Primei Case de Păstrare din Timișoara 50 de forinți ajutor. Asociația avea 280 de membri și în anul 1890 a

plantat 100 de copaci⁸³. În anul 1905 administrația orașului a preluat de la Asociația Parcului din Iosefin îngrijirea parcului, votând în ședință publică mulțumiri pentru activitatea președintelui Franz Kappusz, a casierului August Mayer și a inspectorului Eduard Johann⁸⁴. În Parcul Scudier, pe lângă podul Traian (anterior Hunyadi) în anul 1905 a fost construit Cinematograful-Bioskop unde au fost prezentate printre altele filme despre războiul ruso-japonez și alte evenimente din lumea de atunci.

În mijlocul parcului Scudier se afla un pavilion de muzică. În anul 1912 în Parcul Scudier a fost instalată o Dioramă Mondială (Weltdiorama). Costul dioramei, cifrat la 14.700 de coroane, a fost suportat de întreprinzătorul Viktor Fr. Raupenstrauch și de Fondul săracilor din Timișoara. Scopul propus a fost ca veniturile dioramei să fie folosite pentru ajutorarea săracilor. Până la sfârșitul anului 1912, diorama a adus un venit de 4.312 de coroane, dar din cauza războaielor balcanice din anul 1913, veniturile au fost în scădere⁸⁵.

În anul 1903 în Parcul Scudier a fost construit un pavilion pentru prezentarea și vânzarea mobilor. Între cele două războaie mondiale în acest pavilion au fost organizate expoziții ale pictorilor din Timișoara⁸⁶. În anul 1908, lângă Parcul Scudier a fost construit sediul asociației de canotaj, apoi în anul 1926 bazinul de înot de lângă Bega. În ajunul primului războiului mondial, medicul timișorean dr. Béla Fülöp a inițiat o fundație care, în anul 1917, a alocat 1.000 de coroane pentru efectuarea unor studii referitoare la influențele pozitive ale florilor și a copacilor asupra comportamentului uman⁸⁷. Aici trebuie să amintim că atât conducerea orașului cât și a instituțiilor de învățământ a acordat o atenție deosebită păstrării și întreținerii florilor și copacilor. Dacă în prima jumătate a secolului XIX distrugerea duzilor era pedepsită cu moartea, hotărârea conducerii orașului (din anul 1891) pentru plantarea copacilor, precum și cea pentru protejarea parcurilor (din anul 1894) prevăzuse o amendă între 4 și 20 de coroane pentru cei care fac stricăciuni de copaci și flori⁸⁸. Punctul 32 al Regulamentului Liceului Real din Timișoara a interzis elevilor atât distrugerea florilor cât și chinuirea animalelor⁸⁹.

⁸³ *Délmagyarországi Közlöny* 1891/135.

⁸⁴ Geml 2010, 143; Szekernyés *HÚSz*, 1999 aug. 13, aug. 27, sept. 10 (nr. 121–123).

⁸⁵ Geml *op. cit.*, 255, 156.

⁸⁶ Szekernyés *loc cit.*

⁸⁷ *Természettudományi Füzetek* 1918/nr. 1.

⁸⁸ *Délmagyarországi Közlöny* 1891/nr. 222.

⁸⁹ Berkeszi 1896, 87.

⁷⁸ Berán 1891, 91.

⁷⁹ *Temesi Lapok* 1873/ aprilie 27.

⁸⁰ Barát 1902, 129.

⁸¹ Breuer 1886, 93.

⁸² *Luminătorul* 1882/51; vezi și Zamfirescu, 2009.

Între cele două războaie mondiale în Parcul Scudier au fost instalate busturile lui Vicențiu Babeș, Alexandru Mocioni și I. C. Duca. Ultimele două au fost înlăturate din parcul devenit „Parcul Stalin” din anii 50 ai secolului trecut. În anul 1962 în centrul parcului a fost instalat un grup statuar dedicat Ostașului Român⁹⁰. Mai recent în fostul Parc Scudier, a fost creată Aleea Personalităților din Timișoara. Aici s-au ridicat busturi pentru acele 53 de persoane, alese prin votul direct al locuitorilor, care au jucat un rol deosebit în istoria orașului: Carol Robert de Anjou, Constantin Avram, Corneliu Baba, Anca de Barbu, Béla Bartók, Virgil Birou, Nicolae Boboc, Sever Bocu, János Bolyai, Pius Brânzeu, Petru Cermena, Pavel Chinezu, Aurel Cosma, Miloš Crnjanski, Ioan Curea, Sabin V. Drăgoi, Ion Dramba, Virgil Economu, Francesco Grisellini, Adam Müller-Guttenbrunn, Ioan de Hunedoara, Avram Imbroane, Carol Küttel, Romul Ladea, Traian Lalescu, Franz Liebhard, Dionisie Linția, Dan Mateescu, Claudius Florimund Mercy, Corneliu Miklosi, Ioachim Miloia, Alexandru Mocioni, Andrei Mocioni, Wilhelm Mühle, Ernest Neumann, Dositej Obradović, Zsigmond Ormós, Augustin Pacha, Eduard Pamfil, Deliu Petroiu, Johann Nepomuk Preyer, Eugeniu de Savoya, Filippo Scolari, Anton Scudier, Székely László, Carol Telbisz, Sorin Titel, Török János, Pavel Vasici Ungureanu, Stan Vidrighin, Traian Vuia, Losonczy István, Lonovics József și Pesty Frigyes.

Parcul copiilor din fața Castelului Huniazilor

Parcul copiilor din fața Castelului a fost amenajat la sfârșitul deceniului al cincilea al secolului XIX, imediat după terminarea lucrărilor de renovare a clădirii în urma distrugerilor asediului din primăvara-vara anului 1849⁹¹.

Parcul din spatele gării din Iosefin

Deținem informații puține despre Parcul de distracții aflat în spatele Gării din Iosefin, numit *Pumperwalde* (în limba maghiară *Polgárréti Kis Erdő*) – Păduricea de lângă câmpia cetățenească. Vizavi de *Polgárréti Kis Erdő* se afla terenul denumit *Polgárréti Nagy Erdő* – Pădurea mare de pe lângă câmpia cetățenească, pe locul căreia a fost construită Gara din Iosefin⁹². Între 1859–1883 în acest parc a funcționat poligonul și probabil sediul Societății de Tir din Timișoara. În anul 1897 în locul parcului a fost amenajată pista de ciclism a

societății „Velocitas”, apoi în anul 1913, Stadionul legendarei echipe de sport „Clubului Kinizsi” (mai târziu Clubul C.F.R.)⁹³. În primele decenii de după Primul Război Mondial a funcționat aici parcul de distracții „Luna Parc”. Mai târziu pe spațiul terenului au fost construite casele zonelor Blaskovits și Anhauer⁹⁴.

Un plan deosebit pentru asanarea șanțurilor Cetății

După terminarea construirii sistemului de apărare a orașului, șanțurile cetății au fost umplute cu apă. Abia în anul 1821 începe umplerea parțială a șanțului cu pământ. Nici această încercare n-a reușit să-i scape pe locuitorii orașului de problemele complexe cauzate de mirosul produs de amestecul dintre ape și fecale care, din cauza adâncimii șanțului, nu puteau să ajungă în canalul sanitar al Begheiului. Din cauza mirosului deosebit de neplăcut, mai ales în lunile de vară, viața locuitorilor din Cetate era de nesuportat. Rezolvarea problemei era împiedicată de Comandamentul Militar al orașului care, ca și Ministerul de Război din Viena, în dorința de a menține caracterul militar al așezării, a refuzat toate propunerile orașului care urmăreau demolarea sistemului de apărare. În acest complex au venit în anul 1889 propunerile cu totul neobișnuite ale lui Fehér Sándor, proprietarul domeniului din Păuliș, privind desecarea șanțurilor prin transformarea lor în grădini. Planul lui Fehér prevedea împărțirea șanțului în canele mai mici. Legate între ele, canalele ar fi înlesnit scurgerea apelor adunate. După scurgerea apelor, parcelele formate prin canele, bogate în îngrășăminte ar fi devenit ideale pentru cultura legumelor, a viței de vie și a nuielelor. După calculele lui Fehér numai în urma celor 40.000 de sălcii, socotind cu 10 nuiele pe salcie și an, ar fi ajuns la o recoltă anuală de 400.000, de nuiele care, împreună cu vița de vie sădită pe o suprafață de 60.000 m², ar fi contribuit la evaporarea unei cantități de 60.000 de litri de apă pe zi. Calculele lui Fehér se bazau pe experimentele similare executate în jurul fortificațiilor medievale din localitatea Fontainebleau din Franța, care au contribuit la ameliorarea vieții cotidiene a mediului urban. Planul lui Fehér prevedea executarea lucrărilor de ameliorare prin autofinanțare precum și retrocedarea terenurilor asanate după o folosire de 26 de ani, fie militarilor, fie orașului. În cazul demolării șanțurilor de către militari, în planurile propuse de el nu au fost stipulate despăgubiri pentru investiție. După tratative anevoioase planurile lui Fehér

⁹⁰ Szekernyés, *loc. cit.*

⁹¹ Stefanovits, *loc. cit.*

⁹² Berkeszi 1904, 67–86.

⁹³ Breuer 1886, 93; Geml 2010, 359–360.

⁹⁴ Szekernyés *HÚSz*, 2012 oct. 12 – dec. 7 (nr. 458–462.)

au fost acceptate de militari cu mențiunea că, grădinile deja cultivate de militari rămân mai departe în folosința lor. Fehér asigură că noile grădini nu vor periclita starea zidurilor, iar în cazul pericolului de război, zidurile și șanțurile cetății vor fi curățite de grădini. După informațiile ziarului *Temesvarer Zeitung*, în primăvara anului 1889, Fehér a trecut la executarea planului pe o suprafață de 9 jugăre, între porțile aflate spre Mehala și Iosefin⁹⁵. Începutul demolării zidurilor cetății a contribuit repede la sistarea proiectului inițial.

Grădini și parcuri amenajate după desființarea Esplanadei

După multe tergiversări tratativele finale pentru desființarea esplanadei între autoritățile militare de la Viena și oraș au fost purtate de dinamicul Károly Telbisz (1854–1914), primar al urbei între 1885–1914. Conform înțelegerii încheiate, contra sumei de 1.930.000 coroane despăgubiri, au intrat în proprietatea orașului 239 de jugăre, adică 1.380.460 de m² teren militar. Prin vânzarea a 8 jugăre de teren din zona cea mai bună pentru construcții, orașul a reușit să-și achite toate datoriile față de militari. Din terenurile rămase în proprietate, orașul a rezervat 11 jugăre pentru construirea școlilor, spitalelor și a instituțiilor culturale și umanistice. 244 jugăre au fost rezervate pentru construirea drumurilor, parcurilor și cerințelor de mai târziu ale dezvoltării urbanistice a orașului⁹⁶. Terenurile devenite libere după demolarea fortificațiilor, amplasate în jurul cetății, au asigurat posibilități nebanuite nu numai pentru dezvoltarea urbanistică ci și pentru crearea unei centuri verzi a orașului. Prima secvență a acestei centuri a fost realizată prin proiectarea parcurilor, construite paralel cu organizarea expoziției agro-industriale din anul 1891. În preajma acestui proiect a luat ființă un parc mai modest pe malul drept al Begheiului în spatele actualei Catedrale Mitropolitane.

Parcul din jurul sediului Societății de Tir din Timișoara

Între anii 1837–1859 sediul Asociației de Tir din Timișoara s-a mutat în clădirea restaurantului aflat la Fântâna Pașei care, cum se știe, a fost reședința de vară a pașei, mai târziu a guvernatorului Florimund Mercy și a episcopului sârb din Timișoara. De aici, pentru perioada 1859–1881, sediul asociației și poligonul de tragere s-a mutat în parcul de distracții aflat în spatele gării din

Iosefin. În anul 1883, acest sediu a fost vândut (pentru 7.500 de forinți) Societății Crucii Roșii, aflată sub conducerea baronului Béla Ambrózy (1839–1911), care a dorit să plaseze aici sediul unui spital de intervenție și garajele ambulanțelor. Conform actului de vânzare-cumpărare, până la construirea unui nou sediu, tiraliorii aveau drept de folosire pentru vechiului poligon. Conducerea Asociației de Tir, în frunte cu consilierul orașenesc Heinrich Baader (1847–1928), care deținea și funcția de șef tiralior, în anul 1883 au primit din partea orașului un teren în spatele Catedralei de azi unde au ridicat în anul 1887 un pavilion nou⁹⁷. Din 1887 și până la desființarea asociației, poligonul construit după planurile arhitectului Ede Reiter, a devenit noul sediu al societății. Clădirea, în valoare de 17.000 de florini, a fost inaugurată la 9 septembrie 1887 printr-un concurs de tragere la care au participat trăgători din mai multe orașe ale monarhiei⁹⁸. În jurul sediului a fost aranjat un parc de către grădinarii Franz Niemetz și Árpád Mühle. Parcul poligonului a fost îngrijit de grădinarul Johann Neu⁹⁹.

Parcul Franz Joseph (mai apoi Parcul Mihai Eminescu, Parcul Pionierilor, Parcul Copiilor)

Lucrările de amenajare ale terenului au început deja în anul 1858, paralel cu cele al Parcului Coronini. Terenul rămas liber între Parcul Coronini din Fabric și Parcul Scudier din Iosefin, pe o suprafață de 15 jugăre a fost amenajat în anul 1891 sub numele de „Parcul Franz Joseph”. Inițierea parcului a pornit din partea conducerii orașului care, în preajma pregătirii Expoziției Agro-Industriale din Ungaria de Sud din 1891, a văzut o posibilitate excelentă pentru amenajarea malului drept al Begheiului. Cu atât mai mult cât cheltuielile deosebit de ridicate ale pregătirii terenului pe o suprafață atât de mare erau suportate în mare parte de către cele trei comitate, de orașele și întreprinderile din Banat, prezente cu pavilioane proprii la expoziție. De subliniat este faptul că atât proiectul cât și executarea lucrărilor de pregătire și a celor horticole pe o suprafață de 82.000 de m² au fost executate gratis de întreprinderile Niemetz, Mühle și Agátsy din Timișoara. Conform *Wiener illustrierte Gartenzeitung* organizatorii au prevăzut realizarea părții agro-horticole a expoziției în trei etape separate. Între 19–25 iulie expoziția de flori, mijlocul lunii august expoziția de pepeni și fructe de vară, iar la sfârșitul lunii septembrie cea de fructe

⁹⁵ TZ 1889 apr. 19. Planul lui Fehér este amintit și la Glăvan 2013, 423–424.

⁹⁶ Breier 1994, 249–255.

⁹⁷ Mayer TZ 1887/25.

⁹⁸ Kakucs 2010, 481.

⁹⁹ Szekernyés HÚSz, 1999 mai 25 (nr. 115).

de toamnă și struguri. Partea pur florală a parcului a rămas neschimbată pe toată durata expoziției¹⁰⁰.

Grădinarul Wilhelm Mühle a creat parcul în stil francez cu fântâna arteziană în preajma Pavilionului Industrial, apoi parcul englezesc în jurul Pavilionului Domeniilor Industriale din Reșița (StEG). În spatele pavilioanelor se afla partea dendrologică a parcului cu aranjamentele lui Franz Niemetz, unde vița de vie a fost prezentată paralel cu puietii de pomi fructiferi și trandafiri. Tot aici a fost prezentată colecția compusă din 300 de trandafiri a lui Wilhelm Mühle. La rândul său, grădinarul din Fabric – Benedek Agátsy – a excelat prin coniferele plantate, iar grădinarul Josef Janaushek din Comloșul Mare (?) prin fructiferele sale. Marea majoritate a puietilor parcului dendrologic provenea de la Școlile Silvice din Nădrag, Oravița, Reșița, Orșova și Timișoara-Pădurea Verde¹⁰¹. În partea dendrologică a parcului au fost sădiți copaci în cinstea împăratului Franz Joseph și a soției sale, Elisabeta, precum și a primarului Telbisz Károly¹⁰².

După închiderea expoziției din anul 1891, pavilionul central a fost vândut unei expoziții în Plovdiv, iar celelalte pavilioane și clădiri temporare au fost demolate. O parte a parcului a rămas mai departe sub îngrijirea orașului. La începutul secolului XX cei doi grădinari, Árpád Mühle și Franz Niemetz, au elaborat un program complex pentru crearea unei centuri verzi a orașului. Partea centurii aflată între cartierele Fabric și Iosefin, pe o suprafață de 100 de jugăre, ar fi trebuit să cuprindă și Parcul Franz Joseph unde, în locul pavilioanelor dispărute, planul prevedea crearea unor terenuri de joacă pentru copii, cafenele, restaurante și o scenă pentru teatrul de vară.

După demolarea zidurilor de apărare a cetății și prin succesul Parcului Franz Joseph, în fața conducerii orașului s-au deschis noi căi pentru dezvoltarea urbanistică planificată a orașului. Prima fază din această perioadă a fost marcată de demolarea zidurilor și nivelarea vechiului șanț de apărare a cetății între anii 1894–1904. Conform planului de dezvoltare a urbei, întocmit în anul 1895 de către profesorul universitar Aladár Kovács Sebestyén (1858–1921) și arhitectul Lajos Ybl (1855–1934), ambii din Budapesta, ei au prevăzut un plan general care urmărea legarea suburbiilor prin alei largi de centrul istoric al orașului. Pentru înlesnirea circulației dintre suburbii, pe locul șanțului cetății, erau planificate două centuri circulare. Aceste planuri au fost actualizate prin contribuțiile lui László Szesztay

în anul 1901 și ale șefului Serviciului tehnic orășenesc, Emil Szilárd, în anul 1911. Actualizările lui Szesztay țineau cont de modificările devenite necesare în urma construirii căii ferate între Gara Centrală din Iosefin și Gara din Fabric, la nordul orașului, precum și schimbările intervenite după canalizarea Begheiului în zona Fabricului; iar ale lui Emil Szilárd pentru motivul includerii cartierului Mehala în structura orașului¹⁰³.

În perioada semnalată, pe lângă Serviciului Tehnic al orașului (înființat deja în anul 1867) se va crea în anul 1902 și Serviciul Horticol, responsabil cu parcurile și zonele verzi ale așezării. În fruntea acestui serviciu era numit grădinarul Franz Niemetz care, în calitate de consultant, fusese de câțiva ani în serviciul Primăriei. Franz Niemetz și Árpád Mühle au elaborat deja în anul 1902 un plan complex pentru crearea parcurilor care – urmărind structura șanțurilor de apărare a orașului – ar fi înconjurat Cetatea. Planul celor doi grădinari a fost inclus în planul general de dezvoltare a orașului, elaborat în anul 1913 (de inginerul șef al urbei, Emil Szilárd și adjunctul său, József Briger). Acest plan a fost trecut pe harta orașului din anul 1913 și, urmărind exemplul Praterului din Viena, prevedea crearea unei centuri verzi pentru oraș.

Serviciile economice ale orașului, sub conducerea consilierului Ármin Linder, în ședința din 7 octombrie 1903, au aprobat un plan pentru reorganizarea zonei stânga a Begheiului. Inițial a fost prevăzută reorganizarea spațiului dintre podurile Hunyadi și Franz Joseph. În cadrul acestui plan zona pietonală a fost lărgită la 5 m, apoi a fost construită o stradă (cu o lățime de 8 m) pentru circulația mașinilor. Conform planului elaborat pentru o sumă de 59.000 de coroane, străzile urmau să fie asigurate cu un gard viu de 5 m în lățime, format din copaci¹⁰⁴. În anul 1917, drept consecință a Primului Război Mondial, conducerea orașului împreună cu comandamentul militar au planuit ca în Parcul Franz Joseph să fie ridicat monumentul în amintirea timișorenilor căzuți în Primul Război Mondial¹⁰⁵.

Un Parc Popular în Pădurea Verde

La sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX, în planurile de dezvoltare și de sistematizare a orașului, elaborate de inginerul șef Emil Szilárd și inginerul József Briger, edilii orașului s-au orientat cu precădere spre terenurile aflate în zona Pădurii Verzi. Aici au intenționat să construiască

¹⁰⁰ *Wiener Illustrierte Gartenzeitung* 1891, 133

¹⁰¹ Szekernyés *HÚSz*, 2005 iul. 15 (nr. 274); Berán 1891, 108.

¹⁰² Barát 1902, 95–96.

¹⁰³ Pe larg la Opiș 1987, 108–121.

¹⁰⁴ Szekernyés *HÚSz*, 1998 oct. 30 (nr. 101), și 2006 febr. 26 (nr. 290).

¹⁰⁵ *Temesvári Hírlap* 1917 febr. 13.

un complex cu mai multe spitale, demn de un oraș industrial, care în aceste decenii a cunoscut o dezvoltare deosebit de expansivă. Ediliile orașului au văzut viitorul complex amplasat în mijlocul unui „Parc Popular”. Planurile pentru realizarea Parcului Popular în zona Pădurii Verzi, pe lângă „Spitalul General” proiectat au fost aprobate în preajma Primului Război Mondial de organele locale. Pe harta orașului cu planurile de perspectivă din anul 1913 se pot vedea cu claritate forma și dimensiunile spitalului și ale parcului proiectat în zona de azi a Stadionului UMT, Centrul de Cercetări Medicale și Spitalul „Victor Babeș”. Pentru realizarea parcului, în anul 1913 Ministerul Agriculturii a donat orașului un teren de 24 de jugăre de pământ. Pentru aprovizionarea apei necesare parcului, conducerea orașului a alocat 12.000 de coroane pentru forarea unor fântâni arteziene. Construirea drumurilor de acces spre viitorul parc și Spitalul Civic (cu o capacitate de 600 de paturi) proiectat de arhitectul László Székely, a fost prevăzut pentru anul 1914, însă declanșarea Primului Război Mondial a zădărnicit realizarea acestor proiecte¹⁰⁶.

Din punct de vedere peisagistic planurile „Parcului Popular” de la Pădurea Verde au fost elaborate în anul 1913 de către șeful Serviciului Horticol Municipal, Franz Niemetz. Planurile, elaborate în colaborare cu directorul Școlii Silvice, Sándor Török, prevedeau crearea unui parc pe o suprafață de 25 de jugăre, plasat de la intrarea în Pădurea Verde și până la parcul propriu al școlii. Pe lângă drumurile deja existente erau proiectate drumuri noi pentru circulație, care nu ar fi stânenit aleile prevăzute pentru vizitatori. În centrul parcului era prevăzut construirea unui pavilion pentru copii, cu un chioșc pentru vânzarea laptei. Pe lângă centrul copiilor, erau proiectate să fie construite mai multe restaurante, cofetării, terenuri de tenis, picicării etc.¹⁰⁷.

Între cele două războaie mondiale, horticultura orașului Timișoara a elaborat mai multe planuri pentru înființarea unor zone de recreație în Pădurea Verde. În acest scop, între 1937–1938, de o parte și de alta a șoselei naționale Timișoara-Lugoj au fost plantate 89 de ha de pădure. Astfel, planul Horticulturii a revenit la planul general din 1913 unde a fost prevăzută crearea unei centuri, formată din parcuri și păduri în jurul orașului.

La începutul secolului XX, jumătate din Pădurea Verde a fost defrișată, făcând loc ogoarelor coloniștilor din localitatea Dumbrăvița. Restul pădurii, ca o rezervație, a rămas în continuare în

proprietatea statului și era populat de fazani, cerbi și căprioare. În 1954, 150 de hectare din pădure au fost cedate orașului Timișoara. Aici a fost amenajat în 1971 Muzeul Satului Bănățean. O parte din suprafața pădurii a rămas mai departe în proprietatea Liceului Silvic. Grădina Zoologică, din Pădurea Verde a fost înființată în 1986. Înainte de a părăsi prezentarea zonelor de recreație din preajma Pădurii Verzi să amintim de istoria Viilor din Fabric.

Viile din Fabric

Viile din cartierul denumit mai târziu Fabric sunt amintite în scris prima dată în opera domnitorului moldovean, Dimitrie Cantemir (1673–1723), care, cum se știe, între 1688–1710, ca ostatec, a trăit în Constantinopol și în vara anului 1697 a fost obligat să participe la campania turcilor condusă de sultanul Mustafa II împotriva austrieilor. După înfrângerea armatei otomane la Zenta, viitorul domn al Moldovei, împreună cu fiul său și o ceată de oșteni, au poposit cu armata otomană în jurul Timișoarei. Deosebit de interesant este faptul că domnitorul, un deosebit cunoscător al viticulturii care în opera sa folosește termenul „podgoriile sfinte”, și-a ridicat corturile în Viile de pe lângă Pădurea Verde. După relatarea domnitorului, ostașii moldoveni au găsit acolo un izvor de bună calitate, deasupra căruia au ridicat un cort, asigurând aprovizionarea cu apă potabilă, astfel, și supraviețuirea grupului¹⁰⁸.

În a doua jumătate a secolului XIX, locuitorii orașului cunoșteau Viile din Fabric sub denumire de „Viile din Pădurea Verde”, aflate în zona denumită „Rudolfsheim-Rezsőföld” (azi în jurul străzii Ovidiu). În deceniile 7 ale secolului XIX pe 200 de jugăre s-a cultivat aici viță de vie, care dădea anual 2.500 de hl. vin. Din vița de vie din Fabric se obținea un vin de masă de culoare alb-verzuie, deosebit de apreciat de localnici. Filoxera din anul 1887 a distrus soiul vechi, iar pentru repopularea viei în anul 1890 a fost inițiată pe lângă strada Lipovei o pepinieră de viță de vie cu o suprafață de 3,5 jugăre. Cu toate strădaniile autorităților, până în anul 1910, suprafața recultivată cu viță de vie a ajuns numai la 151 de jugăre¹⁰⁹.

Zona de mai târziu a Vechiul Fabric, cu mlaștini întinse, a fost extrem de nesănătoasă, totodată părțile împădurite și zona denumită și azi „Viile din Fabric” erau (mai ales în lunile de vară) deosebit de apreciate pentru aerul bun și umbra pădurilor. Cât de apreciată era zona pentru liniștea ei și

¹⁰⁶ Geml 2010, 250.

¹⁰⁷ Szekernyés *HÚSz*, 2005 iul. 29 (nr. 275).

¹⁰⁸ Guboglu 1980.

¹⁰⁹ Geml 2010, 80–82; Jancsó 2011, 93.

pentru cetățenii din Cetate ne arată exemplul episcopului catolic Sándor Dessewffy (1843–1907), care a cumpărat aici vie pentru Seminarul Catolic ale cărei clădiri în timp de vară au fost folosite drept case de odihnă¹¹⁰. Tot aici a existat și un sanatoriu, numit „Marienheim”, precum și o gospodărie model cu 5 ha de pământ, donat de familia Prohászka pentru soldații orbiți în Primul Război Mondial¹¹¹. În preajma Primului Război Mondial în suburbiile orașului existau restaurante cu grădini având numele de: „Petőfi Csárda”, „Amerika”, „Schweiz” și „Lerchenfeld”¹¹².

Pădurea Cioca

Pădurea Cioca, de la marginea comunei Mehala, era în timpul administrației militare și civile a Banatului o rezervație de vânătoare a comandantului militar, mai târziu președintele administrației. După 1781, pădurea, împreună cu satul Mehala, ar fi trebuit să intre (contra sumei de 100.482 fl. Aur) în proprietatea orașului. Pentru că orașul nu putea să plătească suma cerută, Mehala a rămas și mai departe în proprietatea camerei. Între anii 1782–1832 orașul a purtat un proces îndelungat, în urma căruia (prin Legea XXII/ 1886, întărită și prin hotărârea Tablei Regale) Mehala va intra în proprietatea orașului¹¹³. Pădurea din Cioca, cu o suprafață de 1.208 de iugăre, care aducea numai un venit anual de 6 coroane pe iugăr, aproape că era nerentabilă orașului. Legislația vremii, care urmărea deja crearea unui echilibru ecologic, obliga menținerea pădurii, ca necesară pentru „plămâmul” municipiului. În anul 1891 conducerea orașului a găsit o modalitate de a ocoli prevederile legii, cumpărând (cu aproximativ 100.000 de coroane) un teren viran cu o suprafață de 1.405 jugăre în hotarele localităților Tincova și Jdioara din Comitatul Caraș, pe care l-a împădurit în locul pădurii din Cioca. După acest act a fost permisă vânzarea pădurii din Cioca (la un preț de 666.000 coroane), transformând terenul defrișat în pământuri agrare pe care le-au arendat cu 35–40 de coroane pe an și pe iugăr¹¹⁴.

Parcul din Elisabetin (devenit Parcul Carmen Sylva, Parcul Doja, Parcul Doina)

În cartierul, cunoscut inițial sub numele de Maierie au fost semnalate grădini înfloritoare deja cu ocazia procesiunii organizate de iezuiți în anul

1727. După canalizarea Begheiului (1727–1733) s-a accelerat dezvoltarea urbanistică a zonei, în care în anul 1744 au fost introdusă administrația locală a Maierelor Vechi – din care se vor dezvolta cartierele de mai târziu, Iosefin și Elisabetin. Directorul Teatrului German, Christoph Seipp, menționa cu ocazia șederii sale în Timișoara că, odată cu venirea verii, marea majoritate a locuitorilor mai înstăriți din Cetate se mută în grădinile sale din Iosefin.

Înființarea unui Parc Popular în Elisabetin s-a hotărât în ședința din 31 ianuarie 1895 al unui comitet de inițiere al cetățenilor cartierului întruniți în Restaurantul Novotny. Statutele Asociației parcului din Elisabetin (Erzsébetvárosi Parkegylet) au fost elaborate la ședința acestui comitet din 9 februarie al aceluiași an. Conform statutului, membrii fondatori contribuiau cu o sumă anuală de 20 de forinți (cei de rând cu 2 forinți) la susținerea programului inițiat. Desigur, nu lipseau nici donațiile materiale. Astfel, grădinarul Franz Niemetz a contribuit cu 100 de pomi, iar comerciantul Miksa Weiss cu lemne necesare băncilor care vor fi confecționate gratuit de dulgherii Mihály Albert și József Tichy. Administrația orașului Timișoara a cedat pentru viitorul parc un teren viran, aflat între linia de cale ferată Timișoara-Baziaș și străzile Doja și Romulus (Hattyú). Inițiatorul proiectului pentru crearea parcului a fost directorul Școlii Profesionale (pentru prelucrarea lemnului și metalelor) din Timișoara, profesorul Eduard Stumpfoll, care locuia în Elisabetin. Planurile parcului au fost elaborate de horticultorul Wilhelm Mühle, membru în comitetul de organizare al parcului. Cu toate că parcul ca atare va fi înființat abia în anul 1898, deja în anul 1896 cetățenii cartierului au plantat 1.200 de puieți de brazi. Asociația pentru sprijinirea parcului din Elisabetin sub conducerea directorilor József Novotny, Samu Györbíró și Aladár Kudelich au depus o activitate deosebită. O nouă fază a dezvoltării parcului, purtând numele de „Carmen Sylva”, a început între anii 1927–1935, prin munca asociației și Serviciului Horticol Municipal. După desființarea liniei ferate Timișoara-Baziaș în anul 1932, parcul a fost extins. În anul 1935, pe lângă pomii plantați deja în anul 1896, parcul a fost îmbogățit prin plantarea trandafirilor și florilor. Liniștea și curățenia ansamblului a fost asigurată de un îngrijitor, angajat de Asociația parcului. După al Doilea Război Mondial, parcul a primit numele de „Doja”, apoi, în anul 1970 a fost denumit „Parcul Doina”¹¹⁵.

¹¹⁰ Kováts 1908, 108.

¹¹¹ Engelmann, 1969, 278.

¹¹² Barát 1902, 157.

¹¹³ Geml 2010, 142, 375.

¹¹⁴ Geml 2010, 152–153.

¹¹⁵ Szekernyés *HÚSz*, 2001 sept. 21 (nr. 175) și oct. 10 (nr. 176).

Grădina Societății pentru Ajutorarea Condamnaților

Conform hărții orașului din anul 1903, grădina se afla în zona de azi a Pieței Leonardo da Vinci¹¹⁶. Presupunem că ideea fondării acestui parc a aparținut avocatului dr. Adolf Vértes, președintele asociației avocaților din Timișoara care, la data de 3 ianuarie 1898, a înființat o societate pentru sprijinirea foștilor condamnați.

Aranjarea malului stâng al Begheiului în preajma Primului Război Mondial

Excepțând Grădina Horticulturii și a Societății pentru ajutorarea deținuților, din punct de vedere horticol malul stâng al canalului Bega era neamenajat. Prima fază a procesului de aranjare a terenului dintre Podul Traian și Podul Michelangelo de azi, a prevăzut amenajarea unui drum de circulație, cu o lățime de 8 m. Pe o fâșie de 5 m, între drum și malul Begheiului, s-a prevăzut plantarea arborilor. Izbucnirea Primului Război Mondial a împiedicat amenajarea acestui coridor verde¹¹⁷. O parte a lucrărilor preconizate vor fi realizate abia în anul 1926 de către directorul Horticulturii orașenești, Mihai Demetrovici, care a creat aici Parcul Alpinet.

Pomii plantați pe marginea străzilor

În anul creării Parcului Franz Joseph, conducerea orașului a luat o hotărâre privind plantarea pomilor în fața clădirilor publice și particulare. Conform acestei hotărâri, orașul se angaja pentru plantarea pomilor, iar proprietarii caselor erau obligați să îngrijească zonele verzi create. În anul 1902 a fost fondată o pepinieră proprie a orașului pentru asigurarea răsadului necesar. În răstimp de 20 de ani, pe o lungime de 100 km la marginea celor 168 de străzi ale orașului, au fost plantați peste 10.000 de pomi. Cât de perseverent a fost urmărită îngrijirea parcurilor și grădinilor urbei ne reflectă bugetul orașului din anul 1908, când din cele 2.722.000 de coroane investite 332.000 au fost alocate pentru îngrijirea zonelor verzi – în comparație cu cele 440.000 de coroane prevăzute pentru învățământ¹¹⁸. În anul 1929, Serviciul Horticol al Municipiului a înființat o pepinieră în Calea Girocului cu o suprafață de 130.000 m², care livra anual 1 milion de flori pentru parcuri, străzi și spații verzi. Între anii 1938–39, conform proiectului inginerului Ciurceu, de-a lungul șoselei Timișoara-Lugoj, pe o întindere de 65 de hectare, a fost plantată o pădure.

O grădină particulară din Timișoara, văzută prin corespondența dintre Anna Weiss și scriitorul Elek Gozsdu

Despre istoria grădinilor particulare din Timișoara în a doua jumătate a secolului XIX și începutul secolului XX, avem numai știri răzlețe. Existența acestor grădini ne este sugerată de tradiția grădinilor particulare din secolele anterioare, dar și de numărul relativ mare al persoanelor cu case și vile particulare din Timișoara în deceniile anterioare Primului Război Mondial. Din lipsa cercetărilor riguroase referitoare la perioada amintită, avem cunoștințe doar despre parcul Vilei Cernitzki/Bersuder din Fabric și despre Parcul dendrologic al Vilei Kimmel de lângă Gara din Fabric. Ultimul a adunat arbori deosebit de valoroși – distruși în marea parte după naționalizarea casei. Azi, rămășițele acestei grădini sunt incluse în „Parcul Zürich”, reorganizat după 2005. Din fericire pentru noi, din primul deceniu al secolului XX s-a păstrat o corespondență cu referiri deosebite și la o altă grădină particulară din Timișoara.

Marea dragoste dintre scriitorul Elek Gozsdu (1849–1919) și Anna Weiss, soția negustorului Lajos Weiss, de la cumpăna dintre secolele XIX și XX, a fost legată de o grădină neobișnuită a familiei Weiss, de pe strada Bem (azi Văcărescu) nr. 13, din cartierul Iosefin. În scrisorile lui Gozsdu (datate între anii 1906–1915), grădina familiei Weiss (mai târziu grădina de vară a Cinematografului Royal), loc al întâlnirilor celor două persoane legate de o dragoste platonice, a fost numită din cauza vecinătății cu grădina Orfelinului (condus de surorile Notre Dame), dar făcând și referire la poezia lui Rainer Marie Rilke, „Ich fürchte mich so vor der Menschen Wort” – ca o Grădina învecinată cu Dumnezeu. („*Ihr Garten und Gut grenzt grade an Gott. Ich will immer warnen und wehren: bleibt fern. Die Dinge singen hör ich so gern. Ihr rührt sie an: sie sind starr und stumm. Ihr bringt mir alle die Dinge um*”). Scriitorul Elek Gozsdu, în vârstă de 57 ani la întâlnirea cu tânăra Anna Weisz (în vârstă de 17 ani), își mărturisea abia în anul 1910 iubirea pentru ea, după care cei doi, urmând exemplul lui Turgenev, hotărâsc să creeze o operă literară compusă din scrisorile referitoare la dragostea lor. Corespondența celor doi a fost păstrată de Anna Weiss, rămasă până la moartea sa la Timișoara, și a fost publicată conform dorinței autorilor abia după anul 2000. Scriitoarea Mária P. Pongrácz din Timișoara, care deja în anul 1965 a ajuns în posesia corespondenței amintite și care s-a ocupat și de prelucrarea moștenirii literare a lui Elek Gozsdu,

¹¹⁶ Jancsó 2011, 83, 84, 85.

¹¹⁷ Szekernyés *HÚSz*, 1998 oct. 30 (nr. 101).

¹¹⁸ Bodor 1908, 238–239.

a respectat dorința autorilor și a publicat o parte a scrisorilor abia în anul 2001¹¹⁹.

Revenind pe scurt la Elek Gozsdu, scriitor cunoscut în cercurile literare din capitala Ungariei, și nu numai, el a îndeplinit funcții juridice importante la Biserica Albă, Caransebeș și Timișoara. În cele peste 900 de epistole ale sale și ale Annei, găsim referiri deosebit de interesante la grădina familiei Weiss. Într-o scrisoare din 10 februarie 1910, Gozsdu compară acest spațiu cu grădina vrăjită din piesa *Visul unei nopți de vară* a lui Shakespeare, care în nopțile cu lună se transformă în locul jocului lui Oberon, Puck, Moly și a frumoasei Titania. Ele sunt prezente în „*ascunzătorile copacilor vechi ai grădinii dumneavoastră, între liliacii zburătoare, între vâjâitul răgacelor, a fluturilor de noapte, la lumina licuricilor. Acolo adoarme și se trezește Titania, când, prin frunzele nucului bătrân lumina lunii atinge sufletul ei adormit. Adeseori am simțit în grădina dumneavoastră zănele invizibile zburând în jurul nostru, jucând cu noi jocul lor zburdalnic. Ele erau cele care provocau certurile noastre, dar ele erau și cele care ne și împăcau, zănele sunt bune și iubesc oamenii*”. În toamna anului 1912 grădina familiei Weiss din Iosefin s-a îmbogățit cu 16 copaci noi. „*S-au mutat 16 bucurii noi în grădina dumneavoastră, între ele și plopii minunați. Ei o să fie rude dragi pentru dumneavoastră, aducând pentru noi florile bucuriei! Să-i salutăm pe noii veniți! Aveți dreptate, noi doi trăim pe o insulă vrăjită, plină cu rododendroni roșii ca flacăra care pătrunde în noi*” – scria Elek Gozsdu într-o scrisoare din 22 decembrie 1912 de la Panciova.

Ce pomi și ce flori se găseau în această grădină particulară din Timișoara ne informează câteva citate din scrisorile publicate de Mária P. Pongrácz, preluate și prelucrate de cunoscutul autor János Szekernyés în descrierea cartierului Iosefin. „*Grădina întinsă a fost dominată de un nuc uriaș care, ca un semn veșnic al dragostei eterne, a fost înconjurat de peri, caiși, smochini, jugaștri, brazi, mesteceni, jasmîni, trandafiri și viță de vie. Covorul unei pajiști îngrijite se întindea printre salvii, narcise, pelargonii, gladiole, înconjurate de rândurile frumoase ale rozelor de toamnă, transformând grădina într-o insulă fermecată atinsă de săgeata vrăjită a Zeului Amor*.” În discuțiile lor intime, parafrazându-l pe scriitorul lor preferat, poetul și dramaturgul belgian de limbă franceză, Maurice Maeterlinck, a numit grădina lor «cuibul păsării albastre». „*Era fereastra minunată a lui Maeterlinck, grădina*

unde cei șapte pomi, stejarul, teiul, fagul, ulmul, bradul, plopul, salcâmul, purtau numele eroilor lui Maeterlinck; dar și cei nouă trandafiri evocă pentru noi lumea reîncarnată a poetului venerat. În lumea mai degrabă inventată decât regăsită a poetului, în grădina eternizată printr-o corespondență purtată timp de un deceniu, ca un ecou, răsună muzica lui Mozart, Chopin, Schumann și Grieg. În această atmosferă fermecată de artă grădina devenea mai degrabă o insula de refugiu a iubirii lor.”

În deceniile care au urmat Primului Război Mondial, grădina minunată a îndrăgostiților, dar și vila familiei Weiss, a pierdut mult din vraja măreției de odinioară. Clădirea a fost lărgită cu sala cinematografului Royal, iar grădina familiei a fost transformată în grădina de vară a cinematografului. În zilele noastre numai câțiva copaci răzleți mai păstrează amintirea unei grădini minunate, scena de odinioară a unei dragoste eterne¹²⁰.

Parcuri înființate după Primul Război Mondial

Îngrijirea spațiilor verzi, aflate sub conducerea inginerului Mihai Demetrovici, a fost probabil una dintre sectoarele gospodăriei orașenești care și-a preluat din plin activitatea la scurt timp după instalarea administrației române în Timișoara. Aici, rol primordial au avut prestigiul și pregătirea profesională al noului șef al Horticulturii Municipale, Mihai Demetrovici, și cooperarea serviciului cu Asociația Grădinarilor din Timișoara, condusă după 1916 de Árpád Mühle. Asociația va juca un rol important și în activitatea Asociației Grădinarilor din România. Evenimentul cel mai important în viața horticola a orașului l-a constituit, era fără îndoială, înființarea Parcului Rozelor.

Rozariul, Parcul Rozelor

O parte a parcului, cunoscut în trecut ca Parcul Trandafirilor (numit și Parcul de Cultură și de Odihnă Ștefan Plavăț, Parcul de Cultură și Rozariul), a fost înființată odată cu crearea Parcului Copiilor, în vremea când Timișoara a găzduit Expoziția agro-industrială din Ungaria de Sud (anul 1891). În anii care au urmat închiderii expoziției, dar mai ales în timpul Primului Război Mondial, din parcul sădit cu roze nu a mai rămas nimic. Înființarea „Rozariului Național” a fost hotărâtă la Congresul horticultorilor din România, ținută la 13 mai 1929 în Timișoara. O contribuție importantă la înființarea rozariului a avut pe lângă horticultorul Árpád Mühle și doamna Doris

¹¹⁹ Gozsdu Elek – Weisz Anna, *Kertünk Istennel határos. Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése. 1906–1915.*, Ed. Alexa Károly și Pongrácz P. Mária, Budapest, 2001.

¹²⁰ Szekernyés HÚSz, 1995 sept. 22 (nr. 19). Citatele lui Szekernyés (preluate din amintita carte a scrisorilor) au fost traduse în limba română de Julia Henrietta Kakucs.

Sâmboteanu, soția comandantului militar al orașului și, desigur, conducătorul Serviciului Horticol al orașului, Mihai Demetrovici. Planurile parcului au fost elaborate de Árpád Mühle, tot de la el a pornit și inițiativa pentru aranjamentele florale în stil englezesc, executate între 1929–1934, când parcul a fost împodobit cu 1.200 de specii și variante de trandafiri, fiecare marcată cu o tăbliță cu datele despre planta respectivă. De menționat este faptul că și în anul 1891, amenajarea parcului a fost o operă comună a tuturor grădinarilor din oraș, care au donat trandafiri, prevăzând fiecare sortiment cu o etichetă. Dintre ele amintim sortimentele: *Freiburg, Hibrizi, Pomelinar, Rugosa și Canna*.

Parcul Rozelor, inițial cu o suprafață de 25.170 de m², a fost întreținut până în anul 1938 cu ajutorul militarilor garnizoanei din Timișoara, aflată sub comanda colonelului Ion Sâmboteanu. După 1938 parcul a intrat sub administrația orașului. În perioada august 1940 și până la terminarea războiului, Parcul Rozelor se găsea sub supravegherea Grădinii Botanice din Cluj, mutată temporar la Timișoara după dictatul de la Viena. În anul 1942 parcul a primit numele Reginei Maria. În vara anului 1944, când orașul a devenit teatru de război, parcul a suferit distrugerii deosebit de mari.

În perioada 1945–1955, în Parcul Rozelor și în Parcul Eminescu se aflau unități militare sovietice, fapt care a contribuit și mai mult la deteriorarea lor. După 1955, parcul, cu teatrul său de vară, refăcut în anul 1965, a devenit din nou mândria orașului. Ultima reorganizare a parcului datează din anul 2012, când, pe o suprafață de peste 11.000 m², Municipality orașului a plantat 9.024 de trandafiri, 428 de arbori și arbuști și de asemenea au fost refăcute 12 pergole, 77 bănci și 12 vase de tip roman.

Parcul Reginei Maria

În primele decenii de după Primul Război Mondial, pe lângă Parcul Rozelor au fost amenajate parcuri mai mici în zona de pe malul stâng al Begheiului. Cel mai important dintre acestea era Parcul Alpinet, creat pe o suprafață de 22.000 m², executat în anul 1926 după proiectul directorului Serviciului Horticol al orașului, Mihai Demetrovici. Tot după planurile sale a fost realizat – după mutarea Serviciului Horticol în anul 1929 – parcul numit după Regina Maria, în zona Ștrandului Termal de azi. Pe malul drept al Begheiului între Parcul Rozelor și Cinematograful Capitol, pe zona rezervată inițial construirii Palatului Justiției, a fost realizat „Parcul Justiției”. În anul 1996 din inițiativa Asociației Foștilor

Deportați în Bărăgan, în acest parc a fost ridicat un monument închinat deportaților în Bărăgan după al Doilea Război Mondial.

Parcuri și zone verzi create după al Doilea Război Mondial

Parcul Civic

A fost creat în centrul orașului, pe spațiile rămase libere după demolarea Cazarmii Transilvaniei. După planurile vechi, aici ar fi trebuit să fie construit noul centru civic al orașului, de aici derivă și denumirea parcului. Zona parcului de azi, cu o suprafață de 9,8 ha, este dominată de hotelul Continental, inaugurat în anul 1971. Din cauza dezordinii generale a zonei, parcul arată și azi deosebit de neatractiv.

Parcul Catedralei

Parcul, organizat după inaugurarea Catedralei Mitropolitane din Timișoara, a fost amenajat după terminarea construcțiilor, în anul 1946. Aleile parcului, cu o suprafață de 45.000 m², sunt flancate de arbuști coniferi, castani, salcâmi și magnolii. În anul 2015 s-a trecut la toaletarea și refacerea acestei zone verzi centrale.

Parcul Lidia

Este de fapt o zonă verde cu o suprafață de 90.000 m², acoperit cu pajiște și copaci. Este zona unde după 1929 au fost mutate grădinile Horticulturii orașului. Grădinile, cu o suprafață de 130.000 m², produceau anual atunci 1 milion de flori pentru parcuri, străzi și spații verzi. După mutarea pepinierii orașului în anul 1973, zona rămasă semăna mai mult cu o pădure de unde a primit și denumirea „Păduricea Girocului”. După construirea blocurilor din apropiere, aici a fost amenajat un spațiu pentru locuitorii cartierului.

O altă zonă cu copaci și parcuri a apărut în jurul „Stadionului 1 Mai” (azi „Dan Păltinișanu”). Această zonă, marchează deja apariția parcurilor și aleilor pe o suprafață de 33 de hectare în jurul instituțiilor de învățământ superior, al cartierelor studențești și al cartierelor de locuit aflate în jurul Universității și Politehnicii din Timișoara. Zone asemănătoare au fost create și de-a lungul bulevardului Take Ionescu, Calea Lugojului, Buziașului, Șagului și Circumvalațiunii. După datele din anul 1985, pe teritoriul orașului existau 2.000 de hectare de zone verzi, dintre care 603 se aflau în îngrijirea Serviciului de Horticultură, restul în cea a instituțiilor publice sau a asociațiilor de locatari.

Grădina Botanică

Primele planuri pentru realizarea unei Grădini Botanice din Timișoara datează din anul 1877, când conducerea orașului a pus la dispoziția Societății de Științele Naturale din Banat, (înființat în anul 1873, cu sediul la Timișoara) fosta „Piață de Porci”, azi Piața Plevnei, pentru realizarea unui parc botanic. Din cauza lipsei fondurilor necesare, societatea a trebuit să renunțe la realizarea proiectului¹²¹. În anii 1902–1903, odată cu construirea Școlii de Cadeți (azi clădirea Clinicilor Noi), în jurul clădirii a fost amenajat un parc de către Árpád Mühle. Acest parc se încadra deja în proiectul elaborat de Árpád Mühle și Franz Niemetz, care a prevăzut realizarea în termen lung a unei zone verzi formată din parcuri și păduri în jurul orașului. Pentru un termen mai scurt, proiectul de la începutul secolului XX propunea crearea unui Parc Orașenesc cu o suprafață de 100 jugăre, între cartierele Fabric și Iosefin, care ar fi cuprins și deja existentul „Parc Franz Joseph”, creând astfel o zonă de recreație după exemplul Praterului din Viena. În cadrul acestui proiect, autoritățile orașului au prevăzut deja în preajma Primului Război Mondial înființarea unui parc pe terenul actual al grădinii botanice, parc consemnat și pe planurile de perspectivă, așternute pe harta orașului din anul 1913. Deosebit de interesant este faptul că, conform acestui plan, viitorul parc din spatele Spitalului Militar ar fi cuprins zonele de azi dintre strada Coriolan Brediceanu, Gheorghe Lazăr și calea ferată.

Actuala Grădină Botanică, realizată în anul 1966 după planurile arhitectei Silvia Grumeza, este una dintre cele mai mari din oraș. Întinsă pe o suprafață de 8,41 hectare, pe lângă flora specifică României, în parc sunt prezenți arbuști din Mediterană, America de Nord și Asia. Între anii 1986–1990 s-au plantat aici 1.650 de specii de plante. Parcul a fost reamenajat și în anul 2008. Cu aceasta ocazie, în parc a fost amenajată o grădină cu o ceainărie japoneză tradițională. În prezent parcul este o rezervație pentru plantele locale și exotice.

Rolul Parcurilor și grădinilor în viața culturală a orașului

În grădina restaurantului „Arena” din Fabric, cunoscută mai târziu sub numele de „Cofetăria Andrassy”, s-au ținut deja în vara anului 1840 spectacole de opere. Începând din anul 1853 în grădina de la „Arena” a fost construită o scenă de teatru deschisă, pe două nivele, înzestrată cu instalațiile tehnice necesare prezentării unor piese. Această instalație a făcut posibilă ca în deceniile următoare

să fie organizate aici stagiunile de vară ale Operei din Timișoara, aflată sub conducerea directorului Friedrich Strampfer între 1852–1862¹²². În grădina Seminarului catolic din Cetate a cântat în seara zilei de 29 iulie 1858 corul Gimnaziului Piarist sub conducerea profesorului de muzică Antal Burger.

În 31 iulie 1868, în Parcul Orașenesc a fost organizată o masă festivă în cinstea companiei lui Mihail Pascaly (1830–1882) din București¹²³.

În iulie 1882 Corul Meșteșugarilor (Iparos Dalkör) a dat o serată muzicală în grădina restaurantului „La Regina Angliei” din Fabric, iluminată cu curent electric. În anul 1892 corul *Gewerbeharmonie* a concertat în grădina hotelului „Unicorn”, iar corul „Tipografia” în grădina restaurantului „Novotny” din Elisabetin. „Corul Românilor din Elisabetin” a organizat în vara anului 1893 o serată muzicală în grădina „Novotny”.

Restaurantul lui Novotny, aflat la colțul dintre str. Porumbescu și Piața Bălcescu de azi, era locul de întâlnire al tuturor corurilor din cartierul Elisabetin. Aici a fost organizată, în data de 2 februarie 1895, de către „Comitetul damelor române”, în frunte cu Floare Mihailovici, o serată muzicală a cărei venit era destinat sprijinirii bisericii și școlii române din Maier. Corul mixt din cartier, condus de dirijorul componist Rezső Kárász (1840–1912), a cântat mai multe piese românești, iar la încheiere publicul, ridicat în picioare, a cântat imnul național „Deșteaptă-te române”.

În vara anului 1894, în grădina restaurantului „Kronprinz”, a dat concert cel mai vestit lăutar țigan din Ungaria, Pista Dankó. „Clubul Muncitoresc” din Timișoara a organizat în vara anului 1896 un concert în Pavilionul de sticlă al parcului Scudier. În parcul amintit a concertat la 1 august 1896 Societatea de Muzică din Timișoara. Acest pavilion a fost locul obișnuit al concertelor de primăvară care au avut loc în fiecare an la Timișoara în luna mai. Tot aici s-a desfășurat o bună parte a programului organizat cu ocazia întrunirii corurilor din Ungaria între 20–23 august 1903 și mai apoi marea sărbătoare a cântecului românesc, la care au participat peste 6 mii de coriști din toată țara (în luna septembrie 1936)¹²⁴.

Rolul horticulurii în viața economică a orașului

Din secolul XVIII cunoaștem numele horticulurilor Adam Johann Kreitler (1737) și al lui

¹²² Brandeiss-Lessl 1980, 80.

¹²³ Cosma 1977, 114–124.

¹²⁴ Zamfirescu 2009, 292–293; Braun 1937, 13–14, 20, 69, 131–133, 294, 328, 331, 336, 352, 367.

¹²¹ König-Nadra 1974, 169–182.

Heinrich Alsbach (1782), amândoi locuitori în Cetate¹²⁵. Printre membrii Societății Zoologice și Botanice din Viena, în anul 1864 se aflau și numele medicilor Alexandru Coda și Thomas Stephanovics, directorul Liceului Piarist între anii 1843–1874, al lui Franz Hartl și al inspectorului financiar Julius Schröckinger din Timișoara¹²⁶.

Datele răzlețe din preajma revoluției din anul 1848 ne vorbesc despre existența unor grădini din Timișoara care, pe lângă satisfacerea cerințelor locale, s-au orientat și către livrarea produselor pe piețele din Banat, precum și despre îngrijirea grădinilor particulare locale. Din lipsa unor studii de specialitate putem să amintim doar numele acelor grădinari care, pentru o mai bună desfacere a produselor, au publicat deja cataloage de produse. O astfel de întreprindere era „Grădina Mittermayer” de pe Strada Principală (Hauptgasse) nr. 50 din Iosefin, condusă de Carl Barthel, în catalogul căreia din anul 1865 sunt enumerate nominal 130 de specii de trandafiri, 90 de gherghine, 17 de crizanteme, precum și alte 58 de flori crescute liber și 103 în sere¹²⁷. Catalogul grădinarului Jakob Inye, din str. Palanca nr. 1155 din Fabric, oferea clienților săi pe lângă arbuști și flori un mare sortiment de puieți de măr, păr, pruni, cireși, caiși și viță de vie¹²⁸.

În a doua jumătate a secolului XIX, pe lângă grădinarii obișnuiți, sunt semnați în Timișoara familiile de grădinari Mühle, Niemetz și Agátsy, întreprinderile cărora produceau flori și semințe pentru piața locală și externă. După 1873 Camera de Comerț din Timișoara urmărea cifrele de afaceri și rolul pe care le-au jucat grădinile horticultorilor în viața economică a orașului. Conform raportului din 1893, cei trei grădinari exportau produse în Serbia, Bulgaria, România, Bosnia și Germania. În anul 1900, pe teritoriul orașului sunt semnalate 180 de jugăre pepinieră pentru pomii fructiferi, 420 de jugăre pentru producția de flori și 420 pentru producția de legume. Pe timpul verii în grădinile amintite lucrau 900, în timpul iernii 300 de angajați. Pepinierele de la Timișoara exportau anual 3 milioane de puieți de pomi, 70.000 de trandafiri și 200.000 de ghivece de flori. Aici trebuie să amintim și cei 10–12 milioane de puieți, care din pepiniera Școlii de Pădurari de pe lângă Pădurea Verde au fost livrați anual pentru împăduririle din Ungaria. Raportul Camerei de Comerț

¹²⁵ Petri 1966, 19; Ilieșiu 2003, 371.

¹²⁶ *Verhandlungen der Kaiserlich-Königlichen Zoologisch-Botanischen Gesellschaft in Wien*, Wien, 1865.

¹²⁷ *Preis-Verzeichniss für das Jahr 1865 über Rosen, Georgien...* von Carl Barthel, Temesvar, 1865.

¹²⁸ *Preis-Verzeichniss für das Jahr 1867...* Kunst und Handels Gärtner Jakob Inye, Temesvar, 1867.

din 1911 sublinia că delegații diferitelor țări europene vizitau unitățile grădinarilor din Timișoara¹²⁹. Trebuie să subliniem, că în aceste decenii, pe lângă cei trei grădinari vestiți, în Timișoara au fost cunoscute alte 9 întreprinderi care produceau atât pentru piața locală cât și pentru export.

Horticultori de seamă ai orașului

Franz Wenzeslaus Niemetz (9 octombrie 1814 – 18 iunie 1883)

Născut în orașul Praga, Franz Wenzeslaus Niemetz a pus bazele grădinăritului modern din Timișoara. Prima grădină a lui Niemetz, întemeiată în anul 1850, se afla în cartierul Elisabetin pe strada numită azi Independenței (fosta str. Korona la nr. 13, mai târziu str. Coroanei de Oțel nr. 35). Conform catalogului din anul 1867, grădinarul Niemetz (Kunst und Handels Gärtner) oferea pentru clienți, pe lângă 125 de sortimente de trandafiri, 100 de sortimente de petunii și alte flori, cât și foarte multe sortimente de măr, păr, caiși, smochini, cireși, agrișe, zmeură, sparanghel, 24 de sortimente de viță de vie, precum și foarte mulți arbori și pământ pentru răsadnițe¹³⁰.

Întreprinderea lui Niemetz a fost înregistrată în registrul Tribunalului din Timișoara la data de 21 august 1876. Pe lângă casa cu grădina aferentă de 1.419 stânjani, Niemetz deținea în Elisabetin alte 8 loturi de pământ de peste 12 jugăre. În anul 1883, după moartea lui F. Wenzeslaus Niemetz, grădina a fost moștenită de unicul său descendent masculin, Franz/Ferenc Vilmos Niemetz¹³¹. Pe lângă sediul din Elisabetin, Niemetz senior mai posedă și o unitate specializată în creșterea florilor și comercializarea semințelor de flori, unitate care a fost amenajată pe strada Aradului.

Franz/Ferenc Vilmos Niemetz (29 septembrie 1859 – 1943?)

Reprezentantul generației următoare, Franz/Ferenc Niemetz, s-a născut la Timișoara în anul 1859. Nu cunoaștem data exactă a morții grădinarului. Într-un act din 16 februarie 1943 este amintită văduva lui Franz/Ferenc V. Niemetz, născută Carolina Heim. Din documentele aflate în posesia colecționarei Dorothea Momir reiese că prima soție a lui Franz Niemetz, născută Terezia Fekete, a murit în anul 1898, după 14 ani de căsnicie. În actul de condoleanțe al lui Wilhelm Mühle junior,

¹²⁹ Kakucs 1998, 127; Barát 1902, 157.

¹³⁰ *Preis-Verzeichniss für das Frühjahr 1867 von Rosen, Georgien...* bei W. F. Niemetz in Temesvár, Temesvár, 1867.

¹³¹ DJTAN, Fond. 129, Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosar. 170.

din anul 1908, găsim numele lui Lina Niemetz, figurând ca soția lui, iar actul amintit din anul 1943 consemna pe Carolina Heim ca văduva lui Franz/Ferenc V. Niemetz.

Presupunem că Franz/Ferenc Vilmos Niemetz a învățat tainele meseriei în întreprinderea familiei și în grădinile familiei Wilhelm Mühle. După moartea tatălui său, tânărul Franz Niemetz în vârstă de 23 de ani a preluat și foarte repede a dezvoltat întreprinderea familiară. Accentul activității, ca și la tatăl lui, a căzut pe cultivarea și îmbunătățirea coniferelor. De menționat este faptul că Franz/Ferenc V. Niemetz era un cetățean deosebit de activ în viața socială a cartierului său, Elisabetin. Ca deputat în consiliul orașenesc el a pledat pentru interesele cartierului său. Niemetz a fost membrul fondator, vicepreședintele, apoi președintele Cazinoului din Elisabetin (Erzsébetvárosi Társaskör), unul dintre cele mai cunoscute asociații cetățenești care a activat pentru interesele cartierului. Ca cetățean, dar și ca grădinar, Franz Niemetz a avut un rol important în crearea Parcului Elisabetin din cartierul său. Ca specialist, încă de la sfârșitul secolului XIX a sfătuit conducerea orașului în toate problemele horticole, iar din anul 1903 a preluat funcția de director al Serviciului Horticol al orașului. În această calitate a avut un rol hotărâtor în elaborarea planului Parcului Popular de la Pădurea Verde în anul 1913.

În literatura internațională de specialitate se cunosc și azi numele de conifere: *Pendulum* – 1901, *Argenta* – 1903, *Falcata*, *Globasa*, *Aurea*, *Nantans*, *Flavescens* – 1905 și *Niemetz* – 1907, create de Franz/Ferenc V. Niemetz¹³². În anul 1912, pe Franz/Ferenc Niemetz îl găsim în conducerea „Societății Dendrologice pentru Studiul Arbuștilor și Cultivarea Grădinilor din Austro-Ungaria” (Dendrologischen Gesellschaft zur Förderung der Gehölkunde und Gartenkunst in Österreich-Ungarn).

În anul 1903, cu un împrumut de 100.000 de coroane, acordat de Prima Bancă de Împrumut din Ungaria, Niemetz a cumpărat un teren de 193 de jugăre de pământ de la proprietarul Várnay pe lângă calea Aradului¹³³. Din notițele personale provenite din perioada 1903–1911, reiese că cea mai valoroasă parte a domeniului Niemetz era cea denumită *Lindengut* (probabil cea cumpărată de la Várnay), unde a fost creată o pepinieră de 80.000 de arbuști, dintre care 10.000 au fost coniferi. Pe lângă această

pepinieră, pe *Lindengut* se practica și agricultura tradițională, cultivarea cerealelor. În anul 1906, tot în zona Căii Aradului, Niemetz a achiziționat (pentru suma de 26.000 coroane) fosta proprietate Fischer, cunoscută și sub numele de *Weingarten*, unde intenționa să transfere centrala întreprinderii familiei. Este cunoscut că în anul 1903 veniturile nete ale întreprinderii familiare s-au cifrat la suma de 87.000 coroane. Franz/Ferenc V. Niemetz a participat în anul 1891 alături de Wilhelm Mühle, Benedek Agátsy, Alfonz Szavoszt, S. Spiegel și Ödön Mauthner la proiectarea și realizarea „Parcului Franz Joseph” din Timișoara.

O descriere deosebit de interesantă a grădinilor lui Niemetz, dar și a celorlalți specialiști din Timișoara, găsim în articolul inspectorului grădinilor și parcurilor din Belgrad, Oskar Bierbach, publicată în revista de specialitate din Berlin *Die Gartenwelt* sub titlul *Temesvar – Gartenstadt Ungarns* (Timișoara – oraș-grădină al Ungariei)¹³⁴. După autorul amintit, grădinile lui Niemetz se întindeau pe o suprafață de 70 de hectare (cu terenurile de pe lângă calea Aradului, *N.N.*) și erau caracterizate printr-o perfecțiune și curățenie deosebită. Vizitatorul, și el un specialist cu renume european, a fost impresionat de numărul mare al arbuștilor, coniferelor și magnoliilor din pepiniera lui Niemetz. Deosebit de relevant era că pe lângă arbuștii floralii, Niemetz se ocupa la scară industrială și cu creșterea și îmbunătățirea puieților pentru pomicultură. Bierbach remarcă printre ele piersici, nuci și pruni de soiuri timpurii din America.

Sursele contemporane confirmă că pe lângă realizarea „Parcului Franz Joseph” în anul 1891, Niemetz a fost unul dintre inițiatorii primei „Expoziții de crizanteme”, organizată în sala de gimnastică a Liceului Piarist din Timișoara, în 12 noiembrie 1904. În anul următor el a luat parte la o expoziție horticolă la Panciova; în 1906 la Expoziția jubiliară organizată în cinstea a 40 de ani de domnie a lui Carol I și 25 de ani de la proclamarea Regatului României, la București, obținând Distincția de Onoare. Din notițele lui Niemetz reiese faptul că cheltuielile pentru participarea la această expoziție s-au ridicat la 5.000 de coroane.

Pe lângă activitatea sa de grădinar Franz Niemetz s-a remarcat deosebit de activ în viața social-politică a orașului natal. După 1904, în mai multe legislaturi a reprezentat interesele cetățenilor din Elisabetin în consiliul orașenesc¹³⁵. Din 1892 a deținut postul de vicepreședinte, mai

¹³² Mesterházy 2010.

¹³³ Datele referitoare la familiile Niemetz și Mühle din Colecția Dorottya Momir. Material provenit de la familia Engelmann, salvat de mama lui Dorottya Momir.

¹³⁴ Bierbach 1902–1903/ nr. 7.

¹³⁵ Barát, *loc. cit.*

târziu de președinte al Societății civile din Maiere (Elisabetin). În această calitate a jucat un rol important în făurirea parcului din Elisabetin. Ca președinte al „Corului Gloria” (Glória Dalegyet) a avut un rol important în pregătirea celui de-al 15-lea congres al corurilor din Ungaria, organizat între 20–23 august 1903 la Timișoara.

Niemetz Ferenc junior (1885–1915)

Născut în anul 1885 la Timișoara, Niemetz Ferenc junior, făcea parte din a treia generație a marilor grădinari din Timișoara. Conform relatărilor apărute în revista de specialitate *Kertészeti Lapok* din Budapesta, în anul 1905, la terminarea studiilor, a participat cu proiecte proprii la Expoziția Internațională a Horticultorilor din Düsseldorf. În același an a publicat în revista lunară de specialitate, *Magyar Műkertész*, un articol interesant despre „Parcul Rothschild” din Viena. În anul 1908 a publicat un studiu deosebit de interesant legat de stilul grădinilor ungare. În anul 1909 a participat cu unele proiecte la Expoziția din Új-Szeged.

După terminarea studiilor la Facultatea de Horticultură din Budapesta și satisfacerea serviciului militar (între 1907–1908), Niemetz Ferenc junior a făcut studii și călătorii la Berlin, Hamburg, Leipzig, Paris și Roma. După reîntoarcerea sa a urmat o ședere scurtă în Timișoara apoi s-a mutat la Budapesta unde, în anul 1910, a deschis un birou particular pentru proiectarea parcurilor. Din acest an a devenit redactorul revistei de specialitate *Kertgazdasági Lapok*. Conform reclamelor biroului, Ferenc Niemetz junior s-a specializat în proiectarea parcurilor și grădinilor, atât pentru persoane fizice cât și pentru instituții de stat.

În anul 1912 a proiectat parcul public din localitatea Karcag din Ungaria. Planurile sale pentru organizarea parcului de pe lângă Piața Baross din capitala Ungariei au fost premiate la Expoziția Națională din Budapesta în anul 1913. În orașul natal a organizat în primăvara anului 1912 o mare expoziție de flori pe spațiul patinoarului, iar în anul 1913 în Palatul Löffler. Pentru o perioadă scurtă, în anul 1911, Ferenc Niemetz junior a deținut postul de director al Serviciului Horticol al orașului Timișoara. Nu avem informații despre realizarea parcului baronului Andrányi din Arad (probabil la Moneasa), al familiei Deutsch din Oradea, al inginerului Staibl și nici despre Parcul Doja din Timișoara – proiecte executate de Ferenc Niemetz junior și publicate în revista *Kertészeti Lapok*. Alte surse amintesc despre organizarea parcului de la castelul comitelui Károly Fernbach din Babapuszta (azi Aleksa Šantić din Serbia) în

apropierea localității Sombor¹³⁶. Specializarea lui Ferenc Niemetz junior în domeniul parcurilor familiale este susținută și de cele două studii apărute în revista de specialitate *A Kert* în anul 1908¹³⁷, în care se ocupă de specificul parcurilor mai mici, de încadrarea lor în contextul florei locale.

Chemat sub arme la izbucnirea Primului Război Mondial, Niemetz Ferenc junior a căzut în anul 1915. Într-un necrolog publicat în revista *Die Gartenwelt*, Árpád Mühle sublinia talentul deosebit al tânărului Niemetz în elaborarea elementelor moderne ale planurilor horticole¹³⁸.

János Agátsy (1819 – 1907)

Născut în anul 1806 (conform altor surse în 1819) în localitatea Margita (azi Banatska Dubica în Serbia), Agátsy va lucra câțiva ani în Jimbolia ca grădinarul șef al familiei conților Nákó. Din anul 1850 îl găsim în Timișoara. În anul 1857 a publicat o lucrare interesantă despre arbuștii parcului englez al familiei Liphay din Lovrin, parc întemeiat de Frederic Liphay în anul 1820¹³⁹. Alte lucrări ale lui Agátsy au fost publicate în revistele de specialitate *Kerti Gazdaság* în anul 1861 și *Kertészetiünk* în anul 1863.

Despre bogăția grădinii lui Agátsy din Fabric, ne informează un catalog publicat de Tipografia Török din Timișoara, care conține o lungă listă de sortimente de puieți oferite cumpărătorilor¹⁴⁰. Întreprinderea lui Agátsy, semnalată în Fabric deja în anii 1850, a fost înregistrată la data de 1 iulie 1876 în Registrul Comercial al Tribunalului din Timișoara¹⁴¹.

Benedek Agátsy (1856 – ?)

Născut în anul 1856 la Lovrin, a învățat grădinaritul în grădina familiei Nákó din Jimbolia, condusă de tatăl său. În deceniul 8 al secolului XIX, Benedek Agátsy a luat în arendă câteva jugăre de pământ în Pădurea Verde, unde a înființat o grădină care în anul 1901 avea deja o suprafață de 18 jugăre. Întreprinderea lui Benedek Agátsy din str. Vasile Alecsandri de azi (fosta stradă Úri) de la nr.19, a fost înregistrată sub denumirea de *Erste ungarische Samen- und Blumenhandlung* la

¹³⁶ *Kertészeti Lapok* 1911, 67–71.

¹³⁷ Niemetz jun. 1908, 645–648.

¹³⁸ Despre decorarea lui *Niemetz Ferenc* in: *Die Gartenwelt* 1915/ 19 și 271.

¹³⁹ *Verzeichniss aus der Lovriner Baumschule – Árjegyzék a lovrini fűiskolából*, Temesvár, 1857.

¹⁴⁰ *Rosen, Georgien von Johann Agátsy, Kunst und Handelsgärtner in Temesvar*, Frühjahr, 1865.

¹⁴¹ *DJTAN*, Fond. 129, Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosar. 393.

Tribunalul din Timișoara la data de 5 iunie 1883. Pe lângă grădina familiei, din această stradă, Benedek Agátsy deținea și o florărie în Cetate. La data de 21 octombrie 1906 întreprinderea lui Agátsy a fost ștearsă din Registrul Tribunalului. Din actele registrului reiese că în anul 1914 autoritățile l-au amendat pe Győző Agátsy pentru folosirea ilegală a denumirii „Urmașii lui Agátsy”¹⁴². Nu cunoaștem anul de deces al grădinarului Benedek Agátsy. Probabil după anul 1913, din acest an este cunoscut un catalog editat de el.

János Agátsy (1897– ?)

Născut în anul 1897 la Timișoara, a învățat meserie la Wilhelm Mühle, apoi a luat în arendă pământurile din jurul Turbinei unde a înființat o grădină. Între 1930–1944 Agátsy a întreținut o grădină în Calea Buziașului, unde s-a ocupat intensiv de crearea de noi specii de flori, printre altele și hortensia albastră. În anul 1950 înființează la Timișoara prima seră pentru producția tomatelor din România. În 1953 este numit la conducerea fermei de legumicultură din Codlea, specializată pe producția tomatelor. În anul 1954, la concursul intențional din Elveția, produsele din Codlea au fost premiate cu medalia de aur. În anul 1956 Agátsy revine la Timișoara, încercând să organizeze în Freidorf o fermă pentru creșterea florilor și a legumelor.

Între cele două războaie mondiale János Agátsy a fost redactorul responsabil al revistei trilingve *Bursa Horticolă Română/Rumänischen Gartenbörse/Román Kertészeti Tőzsde*, cu apariție lunară între anii 1922–1935, ca organ al „Societății de Horticultură din România, Filiala Timișoara”. În deceniile amintite numele lui apare printre membrii „Cooperativei Furnica” din Timișoara (Temesvári Hangya Szövetkezet), apoi în anul 1947 printre membrii Asociației Crescătorilor de Albine din Transilvania, Cercul Banat (Erdélyi Méhészeti Egyesület, Bánsági Méhészköre).

Wilhelm Mühle senior (1845–1908)

Născut în anul 1845, după unele surse 1844¹⁴³, în localitatea Kulm, azi *Chlumec u Chabařovic* în Bohemia, fiu al lui Josef Mühle și Konstantia Parok. Conform informațiilor apărute în necrologul său din anul 1908, Wilhelm Mühle a învățat meseria în localitatea Decin, în grădina familiei contelui Thun Hohenstein, fondată în anul 1670¹⁴⁴. Într-un articol apărut în ziarul *Temesvarer*

Zeitung din anul 1889, se amintește că Wilhelm Mühle a lucrat între anii 1867–1872 ca director în cea mai cunoscută grădină particulară din Banat, fondată în anul 1815 de familia baronului Kiss din Jitiște (Bégaszentgyörgy – azi Žitište în Serbia)¹⁴⁵.

Relațiile strânse ale familiei Mühle cu ținuturile natale sunt dovedite atât prin călătoriile dese ale lui Wilhelm Mühle în Bohemia, cât și prin excursia lui Árpád Mühle din anul 1911 efectuată în Italia, Spania și Tunis, excursie pe care a făcut-o în compania verișorilor săi, Adolf din Brno și Franz din Usti nad Labem¹⁴⁶.

După Jitiște, Wilhelm Mühle se stabilește în Timișoara, lucrând la grădinarul Wenzeslaus Niemetz, a cărui grădină se afla atunci pe fosta stradă Kronengasse (azi Independenței) în Elisabetin. Petru o perioadă mai scurtă Wilhelm Mühle a fost grădinar al Parcului Scudier, unde cu sprijinul generalului a reușit să îmbogățească sortimentul florilor exotice¹⁴⁷. Între timp, Wilhelm Mühle se va căsători cu Josefina Niemetz, fiica fostului patron, care aduce cu ea ca zestre cunoștințele deosebite ale artei aranjamentelor florale. Tinerii căsătoriți încep cultivarea florilor în anul 1876 pe parcelele închiriate în apropierea Telek Tér (actuala Piața Bălcescu), produsele grădinii au fost vândute în florăria deschisă deja în anul 1875 pe fosta strada Rezső din Cetate (actuala Alba Iulia), în clădirea denumită azi „Casa cu Flori”. Întreprinderea familiei a fost înregistrată în Registrul Tribunalul din Timișoara la data de 28 iunie 1876, cu mențiunea că în casa nr. 35 din Cetate aveau dreptul de a practica comerțul cu flori și semințe¹⁴⁸.

De-a lungul anilor pe lângă terenurile închiriate în Iosefin, Wilhelm Mühle a cumpărat mai multe terenuri, astfel, la începutul deceniului al 8-lea al secolului XIX, sediul de mai târziu al familiei din Elisabetin va avea un teren de 150 jugăre ca suprafață. Aici, și pe terenurile achiziționate la marginea orașului, pe lângă cultivarea legumelor, Wilhelm Mühle a trecut și la experimente pentru creșterea și selecționarea trandafirilor. În anul 1881, ziarul local *Temesvarer Zeitung* descrie grădina lui Wilhelm Mühle ca un eldorado al trandafirilor. Este cunoscut că din cele 3.000 de soiuri de trandafiri, cunoscute la sfârșitul secolului XIX, în grădina lui Wilhelm Mühle erau cultivate 1.200, dintre care numai 20 erau destinate comerțului. Despre

¹⁴⁵ TZ 1899 dec. 22.

¹⁴⁶ Árpád Mühle, *Aus sonnigen Landen. Reisebriefe einer Sommerfahrt*, Temesvar, 1911.

¹⁴⁷ Szekernyés HÚSz, 2006 ian. 27 (nr. 288).

¹⁴⁸ DJTAN, Fond Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosar nr.169.

¹⁴² Loc. cit., dosar. 612.

¹⁴³ Apud Miklósi 1999, 368: s-a născut în 1844.

¹⁴⁴ Gillemot 1908, 622–623.

bogăția și varietatea grădinilor lui Wilhelm Mühle îl cităm pe istoricul I. Szekernyés, după informațiile apărute în ziarul timișorean, *Délmagyarországi Közlöny*: „Straturile de flori din grădina minunată a lui Vilmos Mühle prezentau un spectacol unic. Trandafirii în culorile și nuanțele cele mai variate, de la cele simple până la vestita *Mareșal Niel* (trandafir galben deosebit de frumos creat în anul 1857 de grădinarul francez Henry Pradel în cinstea mareșalului francez Adolphe Niel/1802–1869/*N.N.*) înfloreau în această vară deja a doua oară. În vecinătatea trandafirilor se cultivau flori minunate, atât în aer liber, cât și în sere. Cel mai nobil dintre flori, palmierul cu evantai, crini în toate culorile, iasomie și violete. Pe lângă flori, în grădina lui Wilhelm Mühle s-a găsit loc și pentru conopide, cartofi, pepeni și mere. Din pepenele cultivate Mühle se pregătea să prezinte un sortiment bogat la Expoziția Internațională de la Stuttgart¹⁴⁹.

Nu dispunem de informații suplimentare legate de participarea la expoziția internațională din Stuttgart, însă cu ocazia expoziției grădinarilor din Ungaria, ținut la Budapesta în anul 1885, au fost remarcate de specialiști aranjamentele florale, buchetele deosebite ale „Firmei Wilhelm Mühle”, distinsse cu Marea Diplomă a expoziției. După relatarea corespondentului revistei vieneze, *Wiener illustrierte Gartenzeitung*, Mühle a expus la secția trandafirilor și a plantelor din grădinile de iarnă. De remarcat este că pe lângă vestitul specialist în cultivarea trandafirilor, Vilmos Gillemot, dintre 59 participanți la expoziția de la Budapesta numai Mühle a fost amintit nominal. Trebuie subliniat că meritul principal al succesului expoziției din 1885 îi revenea soției lui Wilhelm Mühle, Jozefine, născută Niemetz, care conducea magazinul de pe strada Alba Iulia de azi. Specialitatea doamnei Mühle erau „Buchetele Makart”, aranjamente din flori vii sau uscate, inspirate după picturile artistului austriac Hans Makart (1840–1884). Probabil un astfel de buchet a fost și cel executat în anul 1886 pentru onomastica soției monarhului sârb, regina Natalia, buchet care a fost preferat de regină față de similarele sosite din Viena și Budapesta. După acest succes, „Florăria Mühle” va deveni furnizorul Curții imperiale din Viena, al prinților Joseph și Karl Ludwig, al casei Sachsen-Koburg Gotha precum și al caselor regale din București, Belgrad și Sofia.

Pe lângă expoziția amintită, în anul 1876 Wilhelm Mühle a participat și la Expoziția industrial-agrară din Ungaria organizată la Szeged, unde a obținut Medalia de Merit. În anul 1889 a primit

¹⁴⁹ Szekernyés, *loc. cit.*

Medalia Asociației Grădinarilor din Ungaria și Medalia de Merit a Asociației Economice a Comitatului Timiș. Pentru meritele sale deosebite în cultivarea trandafirilor, Wilhelm Mühle fost decorat de Asociația Cultivatorilor de Trandafiri din Frankfurt am Main¹⁵⁰. Asociația existentă și azi a fost întemeiată în anul 1894 de președintele asociației „Prietenii Rozelor” din Germania, C. P. Strassenheim. După informațiile deja citate ale ziarului *Temesvarer Zeitung* din anul 1889, Wilhelm Mühle a fost invitat în juriul diferitelor congrese și expoziții internaționale.

Din notițele personale ale lui Wilhelm Mühle din anul 1902 reiese că, în luna mai 1902 a participat la o Expoziție Internațională a Grădinarilor de la Budapesta, unde a obținut premiul întâi pentru sortimente de ienupăr cât și pentru prezentarea planurilor pentru un parc public. În anul 1899 Mühle a luat în arendă o suprafață de 46 jugăre de pământ în hotarul localității Satu Mare de pe lângă Periam, unde a aranjat o pepinieră pentru pomi. După relatarea autorului Oskar Bierbach în *Temesvar – Gartenstadt Ungarns* din anul 1903, pe lângă creșterea florilor și a rozelor, Wilhelm Mühle se ocupa intens și cu producția și comercializarea industrială a semințelor și plantelor pentru legumicultură. Din notițele personale ale lui Wilhelm Mühle din anul 1900 aflăm că el se ocupa și cu cultivarea și comercializarea ciupercilor. Cât de rentabile erau întreprinderile lui Wilhelm Mühle ne arată însemnările sale din 1902, care vorbesc despre un venit de 68.000 coroane pe anul respectiv¹⁵¹.

Mai puțin cunoscut este faptul că pe lângă grădărit, Wilhelm Mühle s-a ocupat și de problemele agro-economice mai largi ale Banatului. La cererea Camerei de Comerț și Industrie din Timișoara a ținut o prelegere despre problemele și perspectivele pomiculturii din Banat. Din păcate, nu cunoaștem textul integral al prelegerii, dar sub titlul de *Obstzucht in Südungar* (Pomicultura din Ungaria de Sud) o parte a ideilor prezentate au apărut în ziarul de limbă germană din Timișoara¹⁵². Deosebit de interesant ni se pare, că pe plan european, Wilhelm Mühle a văzut perspectivele pomiculturii din Caraș-Severin înaintea ținuturilor tradiționale din Baden-Württemberg și Bohemia. În cadrul prelegerilor, autorul ajunge la această constatare ținând seamă de solul și mai ales de faptul că grădinile din Caraș-Severin nu erau atât de afectate de înghețurile de primăvară cât cele din provinciile amintite. Mühle vedea

¹⁵⁰ Șeptilici 1988, 323–341.

¹⁵¹ Colecția Dorottya Momir.

¹⁵² TZ 1892 ian. 15.

neajunsurile temporare ale pomiculturii din Banat în primul rând în sortimentele reduse și unilateralitatea bazată cu precădere pe cultivarea prunelor din Caraș-Severin. Din această cauză, Wilhelm Mühle propune cultivarea nucilor, chiar dacă era conștient de faptul că, creșterea copacilor până la rodire necesită un timp mai îndelungat. Deosebit de interesant este că în scopul asigurării unui sortiment cât mai larg, Mühle propunea organizarea pomiculturii nu în ferme industriale, ci prin asociațiile producătorilor organizate prin comasări pe o parte a hotarele satelor¹⁵³.

Excelentul economist Wilhelm Mühle a fost unul dintre cei mai cunoscuți colaboratori ai ziarului agrar *Der Ungarische Landwirt*, editat între 1889–1906 la Timișoara de Karl Kraushar (1857–1938), precum și unul dintre fondatorii Băncii Agrare din Ungaria de Sud (Délmagyarországi Gazdasági Bank R.T).

După informațiile din anul 1908 ale grădinarului șef Vilmos Lajos Gillemot din Băile Herculane, „Parcul Gizela” din localitatea balneară ar fi fost opera lui Wilhelm Mühle. Literatura de specialitate mai recentă corectează cele afirmate de Gillemot, clarificând că parcul amintit, de fapt, a fost creat deja în anul 1865 de arhitectul peisagist Abel Lothar (1841–1896), profesor la Școala de arhitectură peisagistică din Viena, unul dintre creatorii „Parcului Prater”. Așadar, Wilhelm Mühle era probabil arhitectul „Parcului Elisabeta” din Băile Herculane, plantat în anul 1899 între „Vila Livia” și „Băile Szapáry”, parc compus din 1000 de molizi și 1000 de brazi¹⁵⁴.

Wilhelm Mühle – editorul revistei Rosen Zeitung/ Rózsa Újság

Revista Rosen Zeitung/ Rózsa Újság

Revista bilingvă *Rosen Zeitung/ Rózsa Újság* a fost o publicație unică în Ungaria. La început, între anii 1877–1893, revista a fost publicată în orașul Pécs sub redacția medicului naturalist dr. Ernő Kaufmann. Din cauza suplimentului în color, care prezenta întotdeauna un trandafir, ilustrație a pictorului Sávely Dezső din Budapesta, revista bilingvă era atât de costisitoare încât dr. Kaufmann a fost nevoit să o vândă în anul 1893 horticultorului timișorean Wilhelm Mühle. Revista avea o publicație anuală de 6 numere. Redactorul revistei, și totodată proprietarul în Timișoara, a fost grădinarul Wilhelm Mühle. Fiecare număr al revistei avea un supliment cu unul sau mai multe imprimare în color după trandafiri. Revista a fost tipărită la

tipografia lui Heinrich Uhrmann din Timișoara și costa 2 forinți numărul. Din cauza prețurilor de tipografie deosebit de ridicate, cauzată mai ales de suplimentele în color, ultimul număr al revistei a apărut la 1 septembrie 1896. Revista tipărită în 700 de exemplare avea 550 de abonați, marea majoritate specialiști, prieteni și crescători de trandafiri din Ungaria și țările balcanice. Cel mai cunoscut abonat era Arhiducele Iosif Ferdinand de Austria și Toscana¹⁵⁵.

Pe lângă editarea revistei *Rosen Zeitung/ Rózsa Újság* între 1893–1896, Wilhelm Mühle a publicat între 1904–1906 mai multe lucrări de specialitate, bogat ilustrate cu fotografii sau cu desenele plantelor prezentate. Aceste publicații erau: *Ratschläge; Mühle's Ratgeber für Gartenbau; Mühle's Herbstkulturen; Mühle's Rosengarten* și *Mühle's Staudengarten*. Sub titlul de *Mühle-féle kertészeti Értesítő*, Wilhelm Mühle a publicat anual un catalog cu produsele firmei. Este cunoscut că Wilhelm Mühle a fost invitat ca președinte de onoare al unui Congres Internațional al Rozelor în Erfurt. În a doua jumătate a secolului XIX s-au ținut în Erfurt congrese în 1876 și 1894, așadar presupunem că Mühle ca președinte de onoare a participat la congresul din 1894. În anul 1891 Wilhelm Mühle a fost decorat de împăratul Franz Joseph cu ordinul Crucea de merit cu coroană (*Vérdienstkreuzes mit Krone*)¹⁵⁶.

Conform informațiilor furnizate de Oszkár Berán¹⁵⁷ întreprinderea lui Mühle a avut 17 sere acoperite cu sticlă și grădini de flori pe o suprafață de 3.200 m². În anul 1891, împreună cu ceilalți florari din oraș, Wilhelm Mühle a participat la crearea „Parcului Franz Joseph”. Pentru aportul său la realizarea „Parcului Franz Joseph” și la expoziția din 1891 la Timișoara, Mühle a fost distins cu Medalia de Merit a expoziției. Eminentul florar a fost un om social deosebit de angajat. În anul 1904, Wilhelm Mühle a fost ales în consiliul orașenesc din Timișoara¹⁵⁸.

Wilhelm Mühle a decedat la 15 septembrie 1908. La această dată casa lui din Cetate a fost evaluată la o valoare de 40.000, cele 6 iugăre de pământ la 9.600, iar clădirea muncitorilor la 5.000 de coroane. Totodată a avut și o asigurare de viață în valoare de 20.000 de coroane. În anul 1914, florăria familiei Mühle din Cetate a fost vândută comerciantului László Dobrzanszky, care conform înregistrărilor Tribunalului Comercial din anul

¹⁵⁵ Berkeszi 1900, *A temesvári könyvnyomdászat ...*, 139.

¹⁵⁶ *Wiener illustrierte Gartenzeitung*, 1892, Internet.

¹⁵⁷ Berán 1891, 108.

¹⁵⁸ Barát 1902, 162.

¹⁵³ Mühle TZ, 1892 ian. 15.

¹⁵⁴ *A Kert* 1908/ XIV, 622–633; Hajós 2007, 162–163.

1932 era încă proprietarul magazinului, având dreptul de a folosi denumirea „Mühle Vilmos utódja, mag és virág kereskedő”, (Urmașul lui Mühle Vilmos comerciant cu semințe și flori)¹⁵⁹.

Vila Mühle, ridicată în timpul vieții lui Wilhelm Mühle, a fost una dintre cele mai frumoase locuințe particulare ale orașului. Naționalizată în anii 1950, clădirea a fost locuită de personalități apropiate de conducerea locală a partidului comunist. În ultimele decenii terenul și clădirea vilei au ajuns în posesia unei familii cunoscute care se ocupă cu speculații funciare, care a dăruit clădirea. În cimitirul catolic din Elisabetin se păstrează cavoul din marmură al familiei decorat discret cu motive florale. După o descriere din anul 1912, apărută cu o fotografie într-o revistă contemporană de specialitate, poate fi admirat monumentul dedicat marelui grădinar. Unicitatea cavoului era subliniată prin aranjamentul coniferelor: *Juniperus hybernica*, *Tsuga canadensis*, *Picea pungens argentea*, *Chamaecyparis pisifera*, *Chamaecyparis Lawaoniana*, *Pinus strobus*, *Thuja Ellwangeriana* și *Thuja Bodmerii* aranjate în spatele și jurul crucii în așa fel, încât în ciuda diferențelor dintre înălțimi cât și prin forma și culoarea frunzelor, în ansamblu, arbuștii se armonizau perfect¹⁶⁰.

Grădinar de renume internațional, Wilhelm Mühle era un sprijinitor al instituțiilor de binefacere din Timișoara. În anul 1906 a preluat și a plătit în avans pe 10 ani dobânzile necesare arendării unui teren de 1,5 hectare pe care s-au cultivat nuielele necesare pentru confecționarea coșurilor de la Institutul Orbilor din Iosefin. Contribuția lui Wilhelm Mühle la dezvoltarea horticulturii din Timișoara a fost recunoscută atât de contemporani cât și de urmașii săi. Astfel, în anul 1913, secțiunea străzii actuale 1 Decembrie din Elisabetin, porțiunea dintre Piața Bălcescu și Piața Crucii, a fost denumită după Wilhelm Mühle. În Aleea Personalităților din Parcul Central de azi, este ridicată o statuie și pentru cel mai cunoscut grădinar al orașului. Un al doilea bust, ridicat în anul 2013 la intrarea principală în Parcul Rozelor, chiar dacă ne dă informații complet greșite în ceea ce privește paternitate lui Wilhelm Mühle referitor la parcul amintit, subliniază pe drept meritul deosebit al grădinarului în horticultura orașului.

Wilhelm Mühle junior (1872–1901)

După terminarea studiilor la Facultatea de Horticultură din Budapesta, conform tradițiilor

familiei, între anii 1896–1901 Wilhelm Mühle junior a făcut o călătorie de studii în jurul lumii. Istoricul și desfășurarea acestei călătorii se poate reconstrui după filele răzlețe păstrate din jurnalul familiar, pentru anii 1897–1902, și după articolele trimise de Wilhelm Mühle junior revistei de specialitate germane *Die Gartenwelt*, revistă apărută sub redacția lui Max Hersdörfer în Berlin. În anul 1896 Wilhelm Mühle junior se afla la Paris, de unde informa cititorii revistei de specialitate *Kertészeti Lapok* din Budapesta despre parcurile capitalei franceze, diversitatea rondourilor multicolore¹⁶¹. Conform unui necrolog publicat de jurnalistul János Heim în anul 1901, Wilhelm Mühle junior se afla în anul 1897 la Hamburg, unde, ca secretar coordona pregătirea expoziției horticole a orașului. În acest necrolog, Heim sublinia, că pe tot parcursul călătoriei sale de studii Wilhelm Mühle junior și-a finanțat singur cheltuielile, prin munci efectuate la marile grădini pe care le-a vizitat, precum și prin articolele publicate în reviste de specialitate¹⁶².

În anul 1897 Wilhelm Mühle junior se afla la Philadelphia, de unde trimitea revistei berlineze amintite, reportaje despre grădinile lui Henry A. Dreer și W. Atlee-Burge et. Co¹⁶³. După notișile familiei, scrise de Wilhelm Mühle senior, în anul 1898 Mühle Wilhelm junior se afla în Mexic. Din acest an în revista de specialitate *Die Gartenwelt* nu am găsit niciun reportaj de la el. Între 1899 și 14 decembrie 1900 Wilhelm Mühle junior se afla în Japonia, de unde trimitea reportajele intitulate: *Blumenhausier in Japan aus Yokohama* și *Japanische Trichterwinden*¹⁶⁴. Deosebit de interesant este faptul că articolele tânărului Wilhelm Mühle au fost ilustrate cu fotografiile proprii, unele deja în culori, executate după plantele pe care le descria. În articolul său despre vânzătorii de flori din Yokohama, Wilhelm Mühle junior face o descriere deosebit de interesantă despre tradițiile aranjamentelor florale ikebana din Japonia.

Din jurnalul lui Wilhelm Mühle senior reieșea că, la data de 14 decembrie 1900, după o împăcare desăvârșită cu familia (*Vollkommen ausgesöhnt mit dem Eltern*), Wilhelm Mühle junior s-a întors la Timișoara. Aceasta propoziție, poate să fie un indiciu pentru îndelungata absență a tânărului Mühle din casa părintească. Wilhelm Mühle junior a murit la 28 octombrie 1901 la Timișoara, după lungi suferințe, din cauza bolii cardiace. El a adus

¹⁶¹ *Kertészeti Lapok* 1886, 251.

¹⁶² Heim 1901, 306–307.

¹⁶³ Mühle 1898/nr. 37, 436–440; Mühle 1899/nr. 3, 25–29.

¹⁶⁴ Acestea apar în revista de specialitate *Die Gartenwelt* 1900/nr. 3. și 1901/nr. 5.

¹⁵⁹ *DJTAN*, Fond Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosarele 169 și 2.068.

¹⁶⁰ Kiss 1912, 401–402.

din Japonia primul copac de gingko-biloba care a fost plantat în Parcul Copiilor de azi. Deosebit de interesant ni se pare un articol din *Drapelul* de la Lugoj din anul 1902, care ne informează despre faptul că în timpul călătoriilor sale Wilhelm Mühle junior s-a ocupat și cu exportul semințelor din Timișoara¹⁶⁵. Din semințele aduse din Japonia de către Wilhelm Mühle junior, fratele său mai mare Árpád Mühle, va organiza în anul 1904 prima expoziție de crizanteme din Timișoara. Puietul de gingko-biloba, adus de Wilhelm Mühle junior din Japonia este și azi o atracție a fostului „Parc Franz Joseph”.

Árpád Mühle (1870–1930)

Fiul lui Wilhelm Mühle senior, Árpád, a continuat activitatea familiei, învățând paralel pentru terminarea Liceul Piarist și în grădina familiei și a familiei Niemetz. După bacalaureatul depus în anul 1888, Árpád Mühle și-a perfecționat cunoștințele în grădinile din Germania, Franța, Olanda, Anglia, Rusia, Luxemburg, Statele Unite ale Americii, Africa și India. Dintr-un articol din anul 1904 al grădinarului Árpád Kardos reiese că mentorii lui Árpád Mühle în cultivarea trandafirilor erau vestiții grădinari luxemburghezi Jean Soupert (1834–1910) și Notting Pierre (1825–1895)¹⁶⁶. Cei doi, au întemeiat în anul 1855 propria lor grădină în localitatea Limpertsberg sub deviza „să cultivăm trandafiri în loc de cartofi”. Succesul era atât de mare, încât la sfârșitul secolului XIX exportul trandafirilor aducea mai mult venit Luxemburgului decât industria multiseculară a siderurgiei¹⁶⁷.

Într-un articol apărut în anul 1930, biograful lui Árpád Mühle remarca, că în timpul peregrinării, tânărul timișorean nu avea nevoie de recomandări speciale, deoarece numele Mühle era cea mai bună carte de vizită pentru grădinarii din întreaga lume. Revenind la Timișoara, Árpád Mühle înființează o întreprindere proprie care a fost înregistrată la Tribunalul din Timișoara la data de 4 mai 1898. Ultima schimbare în registrul firmei o vom găsi în anul 1929, sub numele de „Árpád Mühle – Établissement D’horticulture Timișoara-Temesvár”¹⁶⁸. În anul 1901 sediul vechi al familiei Mühle și grădinile de pe strada Bischofstrasse, azi M. Viteazul din Elisabetin, cu o suprafață de 3,5 jugăre au fost achiziționate de către Primăria orașului Timișoara. Așa cum arată și planul unui

rozariu, „Rózsatelep-Rosarium” – apărut în revista de specialitate *A Kert* din Budapesta – Árpád Mühle deja la sfârșitul secolului XIX s-a ocupat cu proiectarea parcurilor. Desenul planului din 1895 prezintă un parc al trandafirilor, înconjurat de un zid de protecție din arbuști conifere. În centrul parcului a fost prevăzută o fântână arteziană. Spațiul de la intrarea parcului era delimitat de trandafiri mai scunzi, urmați prin câte 5 mai înalți la stânga și la dreapta. Acest grup a fost separat de un trandafir cu o înălțime de 2 m¹⁶⁹.

La 12 noiembrie 1904, Árpád Mühle a organizat la Timișoara prima expoziție a crizantemelor din Ungaria. O bună parte a exponatelor a provenit din semințele aduse de Wilhelm Mühle junior din Japonia. Vizitatorii au admirat crizantemele albe deosebit de mari, exemplare care după descrierea presei locale nu au reușit să fie cultivate nici de specialiștii din țara crizantemelor din Anglia. După 1904 organizarea expozițiilor de crizanteme a devenit o tradiție la Timișoara. Până la izbucnirea Primului Război Mondial la Timișoara au fost organizate încă două expoziții de amploare ale grădinarilor locali. Prima în clădirea „Clubului Sportiv Regata” în anul 1912, iar a doua în sălile de la parterul Palatului Löffler în anul 1913¹⁷⁰.

În data de 26 iulie 1916, la ședința de constituire a „Asociației Amicii Grădinilor din Timișoara” (Temesvári Kertbarátok Egyesülete) Árpád Mühle a fost ales președinte al societății. După Primul Război Mondial el a fost ales președintele asociației care a jucat un rol important în pregătirea congresului grădinarilor din România, organizat la Timișoara între 24–27 august 1924. Cu această ocazie, în sălile Cazinoului Militar, a fost organizată și o expoziție de flori unde au fost prezentați trandafirii albaștri și negri din creația lui Árpád Mühle.

De subliniat este faptul că, după planurile lui Árpád Mühle a fost realizat în anul 1929 „Parcul Trandafirilor” din Timișoara. Ca specialist, Árpád Mühle a participat la organizarea parcului Cișmigiu din București și a unui parc de munte – de tip Alpinet – de la Sinaia. În calitate de consultant a lucrat la crearea unui parc de stil japonez la Sofia. De asemenea, a fost furnizorul de flori și aranjamente florale al caselor regale din București și din Sofia.

Una dintre realizările de seamă ale lui Árpád Mühle era organizarea parcurilor de vară ale sultanului Abdul Hamid al II-lea (1842–1918) pe insula Pringipo (Kizil-ada, sau Böjuk-ada în limba turcă) din Marea Marmara. Pentru realizarea acestor

¹⁶⁵ *Drapelul* 1902/nr. 3.

¹⁶⁶ *Kertészeti Lapok* 1904, 40–43, 69–71; 101–102.

¹⁶⁷ *Luxemburg Stadt der Rosen. Carlo Comter* – Internet.

¹⁶⁸ *DJTAN*, Fond. 129, Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosar 1270.

¹⁶⁹ Kardos 1895, 516–517.

¹⁷⁰ Szekernyés *HÚSz*, 2006 febr. 24 (nr. 291).

parcuri grădinarul din Timișoara a fost distins în anul 1903 cu ordinul Medjidie (Mecidiye), a primit titlul de Bey și dreptul de a purta fes¹⁷¹. Presupunem că, cu ocazia amenajării parcului din Pringipo, a vizitat și capitala Imperiului Otoman. La Constantinopol a fost musafirul grădinarului german Fritz Wentzel, care a trăit și a muncit peste o jumătate de secol în capitala imperiului. Despre această vizită și despre discuțiile filozofice dintre cei doi grădinari găsim informații deosebit de interesante în revista *Die Gartenkunst* din Worms¹⁷². Nu deținem informații sigure despre vizita lui Árpád Mühle în Rusia, dar în textul necrologului său din anul 1930 este amintită o audiență acordată de țarul Nicolae II grădinarului din Timișoara care, ca membru al unei delegații al horticultorilor din Austro-Ungaria, a participat la un congres al florarilor din Rusia¹⁷³.

Merită amintite publicațiile mai importante ale lui Árpád Mühle: *A Chrysanthemum tenyésztése* – 1907; *Die Kultur der Chrysanthenen* – 1908; *Die schönsten Blatt- und Florpflanzen* – 1909; *Das Geschlecht der Canna. Deren Geschichte, Cultur und Anzucht* – 1911; *Aus sonnigen Landen. Reisebriefe einer Sommerfahrt* – 1911; *Mühle's Rosenbuch* – 1916¹⁷⁴. Alte lucrări ale lui Árpád Mühle: *Egy díszkert terve* (Ismertető 1 tervej), în *A Kert*, (Budapest, 1896, 101–103); *Die holländische Rosa rugosa als Hochstammunterlage* în revista de specialitate din Berlin *Die Gartenwelt* (nr. 9/1904–1905, p. 33); *Orchideen* a apărut în revista de specialitate *Die Gartenschönheit* (nr. 1–4 din anul 1924).

Árpád Mühle purta corespondență cu cunoscutul dendrolog german Camillio Karl Schneider (1876–1951), care între 1900–1910 a trăit la Viena. Se pare că în acești ani Schneider a vizitat și Timișoara, deoarece scria că grădina lui Árpád Mühle era o grădină deosebită (eine großzügige Gärtnerei). Un necrolog deosebit de demn al lui Schneider cu ocazia morții lui Mühle a fost publicat în revista *Die Gartenschönheit* din anul 1930¹⁷⁵.

Árpád Mühle a fost și un specialist internațional recunoscut în domeniul creării noilor soiuri de trandafiri și al cannelor exotice. 13 soiuri din trandafirii creați de Árpád Mühle sunt înregistrate și azi în literatura de specialitate internațională. Ele au fost create între anii 1924–1928 și poartă numele: *Wilhelm Bölsche*, *Hans Molisch*, *Banater*

Rose, *Chateau Peleş*, *Dame Blanche*, *Princesse Yvonne Ghika*, *Reine Marie de Roumanie*, *Rose Noble*, *Alexander Marghiloman*, *Dr. Ernst Mühle*, *Fritz Schroder*, *Gräffin Minnie Schaffgotsch* și *Souvenir de M. Demetrovich*¹⁷⁶. Un exemplar din familia florilor exotice canna (Cannaceae), creat de Árpád Mühle, poartă numele soției sale – Margit Mühle.

Árpád Mühle a murit la data de 21 iulie 1930 la Sinaia, cu ocazia unei deplasări în Carpații Meridionali, unde a vrut să studieze o plantă rară pe care intenționa să o cultive în grădina lui de la Timișoara. El a pornit spre Sinaia la data de 6 iulie, împreună cu directorul horticulturii orașului, Mihai Demetrovici și grădinarul timișorean Ferdinand Marschall. Etapele acestei călătorii erau: Sibiu, Aiud, Mediaș, Tg. Mureș și Brașov. După vizitarea horticultorilor din localitățile amintite, Mühle și-a continuat singur drumul spre Sinaia, de unde, împreună cu botanistul Brandsch din Sibiu, a pornit spre Munții Bucegi, pentru căutarea unei flori rare. Planta căutată, Ladera albă, cunoscută în literatura de specialitate sub numele de *Daphne Blagayana*, descoperită în anul 1837 în munții Sloveniei de contele Blagayan, a și fost trecută deja din anul 1898 sub protecție. Intenția lui Árpád Mühle era de-a încerca identificarea acestei flori în România și naturalizarea ei în condiții de seră. Cei doi botaniști au găsit floarea în zona Vârfului Furnica și s-au întors la data de 20 iulie la baza lor, hotelul „Regal” din Sinaia. A doua zi, după o criză scurtă, provocată probabil de oboseala turului montan, Árpád Mühle a decedat la ora 14.00.

Ziarele din Timișoara au relatat pe larg înmormântarea lui Árpád Mühle. Deoarece defunctul era un deținător al Ordinului Coroanei României în grad de ofițer, la ceremonie garda de onoare a fost asigurată de militarii Batalionului 5 al Vânătorilor din Timișoara. Reporterul ziarului *Temesvarer Zeitung* a numărat la înmormântarea lui Árpád Mühle 66 de coroane de flori. La ceremonie, pe lângă oficialii județului, ai orașului, ai vieții culturale și sociale din Timișoara au fost prezente și delegațiile asociației grădinarilor din mai multe orașe ale României. După slujba religioasă, celebrată de canonicul Franz Blaskovics, au fost rostite cuvântări de Mihai Demetrovici, directorul Serviciului Horticol al orașului, de Doris Sâmboteanu din partea Societății Amicii Rozelor din România și de Ferdinand Marschall din partea grădinarilor din Timișoara¹⁷⁷. Parcurgând articolele scrise despre înmormântarea lui Árpád Mühle, am avut impresia

¹⁷¹ Șepilici 1988, 326, 329, 337–340.

¹⁷² *Die Gartenkunst* 2007/nr. 1, 122–123.

¹⁷³ *Temesvarer Zeitung* 1930/ iulie 23.

¹⁷⁴ Petri 1992, col 1299; Szekernyés *HÚSz*, 2001 sept. 21 (nr. 175) și oct. 10 (nr. 176).

¹⁷⁵ Vierle 1998 – Internet.

¹⁷⁶ Boronkai 2011 – Internet.

¹⁷⁷ *TZ* 1930 iul. 27.

că acest moment funerar era ultima ocazie când societatea civilă a orașului s-a adunat fără deosebiri politice, culturale, religioase și naționale.

La înmormântarea lui Árpád Mühle, în ziua de 27 iulie 1930, între cele 66 de coroane depuse pe mormântul său se afla și cea a Schlaraffiei din Timișoara. După cum arată și *Rolandnadel*, placheta Societății Schlaraffiei din Viena, păstrată în moștenirea familiei, Árpád Mühle era un membru de vază al Schlaraffiei din Timișoara. Placheta arată că în anul 1909, în calitate de invitat (Pilger), Árpád Mühle a participat la congresul (Konzil) al VII-lea a Schlaraffiei din Viena. Apartenența lui Árpád Mühle la schlaraffia „Temesia” este dovedită și de registrul general al schlaraffilor, unde el apare cu titlul și numele – *Erb. Oberschlaraffe: Linné der Pflanze, Mühle Árpád – Kommerzialrat, Handelsgärtner* – sub care era cunoscut în mișcarea schlaraffică¹⁷⁸. Existența „Temesiei” este dovedită și de o serie de medalii, printre care una aflată în Colecția Secției de Istorie a Muzeul Banatului. Aversul medaliei de 30 mm prezintă un turn cu bufniță, reversul poartă inscripția: *Temesie. In arta Voluptas*. După Franz Liebhard, între cele două războaie mondiale sediul schlaraffiei din Timișoara era în casa Klapka din Piața Sfântu Gheorghe, intrarea căreia poartă și azi semnul schlaraffiei, bufnițele. După arhitectul Mihai Botescu din Timișoara cele trei bufnițe de pe fosta casă Klapka datează din anul 1894 când clădirea, aflată deja în proprietatea fotografului Josef Kossak (1855–1922), a fost renovată și modificată de arhitectul Eduard Reiter. Pe de altă parte, bufnițele de pe casa Klapka, pot fi interpretate ca o referire la prima bibliotecă publică din Timișoara, înființată în anul 1816 de tipograful Josef Klapka¹⁷⁹. Mai puțin cunoscut este faptul că Árpád Mühle a fost și un muzician excelent și un sprijinitor al vieții muzicale din Timișoara. La un program cultural al Societății Civice din Elisabetin (Erzsébetvárosi Társaskör) în luna decembrie 1894 el a cântat la pian¹⁸⁰.

În anul 1995, un descendent al familiei Mühle, doamna Clara-Liselotte Basica, a donat Secției de Artă a Muzeului Banatului câteva obiecte din colecțiile familiei¹⁸¹. După informațiile mele, o bună parte a acestei donații – printre care aproximativ 400 de pagini ale Revistei *Rosen Zeitung/Rózsa Újság*, machetele futuriste ale unor proiecte „pentru orașele viitorului” construite de Wilhelm

Mühle junior, 200 de fotografii ale lui Josef. Kossak și Árpád Mühle, executate după aranjamentele florale ale „Casei Mühle” – toate documente prețioase, însă unele degradate din cauza păstrării necorespunzătoare, astfel că în scurt timp s-ar putea pierde pentru cercetările viitoare.

Mihai Demetrovici (1886 – ?)

Născut în anul 1886, dintr-o familie de grădinari din localitatea Bocșa Vasiovei, Mihai Demetrovici a urmat cursurile de horticultură la Kecskemét, apoi al Facultății de Horticultură din Budapesta, unde a devenit arhitect peisagist. După terminarea studiilor, între anii 1909–1918 Mihai Demetrovici a lucrat la Râmnicu Vâlcea unde a pus bazele unei școli de horticultură. După 1919 Mihai Demetrovici a fost numit directorul horticola al orașului Timișoara. Una dintre realizările sale este parcul „Arboret”, denumit mai târziu „Parcul Alpinet”, aflat pe malul stâng al Begheiului. În acest parc au fost prezentate coniferele rare din sudul și nordul continentului american. Între cele două războaie mondiale, Mihai Demetrovici a fost președintele Societății de Horticultură din Banat și vicepreședintele horticultorilor din România. Pentru meritele deosebite în dezvoltarea horticulturii din România, Mihai Demetrovici fost decorat cu Ordinul Steaua României în grad cavalier. El a fost redactorul revistei *Bursa Horticolă din România*, a inițiat „Asociația Bănățeană pentru protecția naturii”. Pe lângă activitate practică, el a fost și editorul și redactorul responsabil al revistei lunare trilingve *Bursa Horticolă Română/Román Kertészeti Tözsdel/Rumänische Gartenbörse*, editată de filiala din Timișoara a Asociației Grădinarilor din România. În acești ani Mihai Demetrovici a înființat și o întreprindere în localitatea Urseni (Medveș) – specializată pe cultura plantelor medicale. În anul 1927 a condus delegația română participantă la lucrările celui de-al VIII congres internațional de horticultură, organizat la Viena. În anul 1933 în sala festivă a Primăriei s-a deschis Congresul horticultorilor din România. Cu această ocazie au fost organizate mai multe expoziții interesante din domeniul horticulturii. La aceste expoziții, pe lângă horticultorii din România, au participat și specialiști străini. Cu această ocazie a fost înființată societatea „Amicii Rozelor din România”.

Alți grădinari din Timișoara

Pe lângă grădinarii enumerați, în presa locală am găsit referiri la numele grădinarilor: Ferenc Holub, Ferenc Marschall, János Marschall, Gyula Reichels, Ferenc Gesthalter, György Buresch, Ede

¹⁷⁸ *Allschlaraffische Stamrolle a. u.*, 54–55, Prag, 1913–1914.

¹⁷⁹ Kakucs 1981; Kakucs 2013; *Monitorul Primăriei Municipiului Timișoara*, nr. 16.- Internet.

¹⁸⁰ Braun 1937, 336.

¹⁸¹ Vezi mai pe larg la Șeptilici 1988, 323.

Sáry și György Bauer. Aici trebuie să-l amintim și pe grădinarul János Neszler din Freidorf care, pe lângă grădina din Freidorf, a deținut florăriile din fosta strada Kossuth (azi Bulevardul Tinereții) din cartierul Iosefin și din strada Alba Iulia din Timișoara-Cetate¹⁸².

Un catalog din anul 1927 ne informează despre existența grădinii lui Jansky și Hofgärtner, de la nr.15 al fostei străzi Újlaki (Ciordaș), specializată în cultivarea rozelor, printre care și roza denumită după împărăteasa Carolina Augusta. Din publicațiile de mai târziu cunoaștem numele grădinarului Alexandru Lipan, pensionat în anul 1978, care a participat la crearea Grădinii Botanice.

(Text îngrijit de Ilona Miklósi)

BIBLIOGRAFIE

Abafi 1884,
L. Abafi, Titkos társulatok Temesvárott a múlt században. *Történelmi Tár* (1884), caiet III.

Balogh 1943,
J. Balogh, *Az erdélyi renaissance*. Cluj (1943).

Barát 1902,
Á. Barát, *Die königliche Freistadt Temesvár*. Temesvár (1902).

Barát-Stolz 1896,
Á. Barát -Stolz M. Á., *A Temesvári Első Takarékpénztár ötvenéves története. 1846–1895*. Temesvár (1896).

Baróti 1893–1907,
ADATTÁR, I–II., *Pótfüzetek*. Temesvár (1893–1907).

Baróti 1912,
L. Baróti, Frigyes Ágost szász választófejedelem magyarországi hadjáratai. *TRÉT*, XXVIII. (1912), caietele I–IV.

Bécsi 1887,
G. Bécsi, Temes vármegye közegészségügyi viszonyai (Breuer Ármin) *Helyrajzi emlékmű a magyar orvosok és természetvizsgálók 1886. évi augusztus 22-dikétől 26-dikáig Buziás-Temesvárott megtartott XXIII. Vándorgyűlésére*. Temesvár (1887).

Berán 1891,
O. Berán, *Temesvár és vidéke írásban és képen valamint kalauz a Temesvárott 1891-ben tartandó kiállításon/ Temesvár mit Umgebung*. Temesvár (1891).

Berkeszi 1890,
I. Berkeszi, Múlt századi külföldi utazók feljegyzés Temesvárról és Délmagyarországról, *TRÉT* (1890), caiet IV, 218–229.

Berkeszi 1896,
I. Berkeszi, *A temesvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola története*. Temesvár (1896).

Berkeszi 1900,
I. Berkeszi, *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*. Temesvár (1900).

Berkeszi 1900,
I. Berkeszi, *Temesvár szabad királyi város kis monográphiája*. Temesvár (1900).

Berkeszi 1904,
I. Berkeszi, Bogma István naplójegyzetei Temesvár 1849. évi ostromáról. *TRÉT* (1904), XX. SN., 67–86.

Bierbach 1902–1903,
O. Bierbach, Temesvar – Gartenstadt Ungarns. *Die Gartenwelt*. 1902–1903/7.

Bodor 1908,
A. Bodor, *Temesvár és Délmagyarország múltja, jelen közállapotai és turisztikai leírása*, Temesvár (1908).

Born 1774,
I. von Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch den Temeswarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Ungarn, an den Herausgeber derselben Johann Jacob Ferber geschrieben*, Frankfurt-Leipzig (1774).

Boronkai 2011,
G. Boronkai, *Hazai nemesítésű ágyásrózsafajták értékelése*, Doktori dolgozat, Budapest (2011) Internet.

Borovszky f. a.,
S. Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai. Temesvár*, Budapest (f. a.)

Brandeiss-Lessl 1980,
Josef Brandeiss, Erwin Lessl, *Temesvarer Musikleben. Zweihundert Jahre Tradition*, Bukarest (1980).

Braun 1937,
D. Braun, *Bánsági rapszódia. (Történeti képek a bánság zenei és színpadi múltjából)*, Timișoara (1937).

Breier 1994,
T. Breier, *Mitbegründer der modernen Temeswar-Bürgermeister Dr. Karl Telbisz. Temeschburg-Temeswar. Eine südsteuropäische Stadt im Zeitwandel* (1994).

Breuer 1886,
Á. Breuer, Közművelődési és humanisztikai egyletek. (Breuer Ármin), Temesvár, (1886).

Cosma 1977,
A. Cosma, *Prin Timișoara de altădată*. Timișoara (1977).

DJTAN
DJTAN Fond Primăria Municipiului; Fond Direcția de Fortificații; Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale.

Engelmann 1968,
N. Engelmann, Der Donauschwabe und seine Helfer. In Michael Kehmann, *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil. Weg und Schicksal. Festgabe für prälat Josef Niszbach*, Dzuttgart, 1969.

Feneșan 2006,
Cr. Feneșan, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara (1552–1716)*, Timișoara (2006).

¹⁸² *Temesvár kövei*, 291.

- Geml 1896,
J. Geml Josef, Aus Temesvarer Vergangenheit. *TZ*, Timișoara (1896).
- Geml 2010,
Josef Geml, *Alt-Temesvar im letzten Halbsjahrhundert 1870–1920*. Erding (2010).
- Glăvan 2013,
C. Glăvan, *Defortificarea cetății Timișoara. AnB, SN*, Arheologie–Istorie, XXI (2013), 421–430.
- Gozsdu-Weisz 2001,
E. Gozsdu Elek-A. Weisz, *Kertünk Istennel határos. Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése. 1906–1915*. (Alexa K. și Pongrácz P. M.) Budapest (2001).
- Guboglu (1980),
M. Guboglu, *Cronici turcești privind Țările Române, Extrase*, vol. II. București (1980).
- Hajós 2007,
G. Hajós, *Stadtparks in der österreichischen Monarchie 1765–1918*. Wien (2007).
- Hammer 2011,
A. von Hammer, *Geschichte der Pest im Banat*. Erding (2011).
- Hațegan 2005,
I. Hațegan, *Vilayetul de Timișoara 1552–1716 (A. Decei), Cronica timișoreanului Elhak Ibrahim Naimeddin Temesvari din secolului al XVIII-lea*. Timișoara, Editura Banatul (2005).
- Heim 1901,
J. Heim, Mühle Vilmos. Nekrolog. *Kertészeti Lapok*, Budapest (1901).
- Hermann 1943,
E. Hermann, *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása*. Pécs (1943).
- Ilieșiu 2003,
N. Ilieșiu: *Timișoara. Monografia istorică*. Timișoara (2003).
- Iványi 1907,
I. Iványi, *Lugos rendezett tanácsú város története, adatok és vázlatok*. Szabadka (1907).
- Jancsó 2011,
Á. Jancsó, *Hártille tipárite ale Timișoarei 1850–2010/Temesvár nyomtatott térképe, 1850–2010*. Timișoara (2011).
- Karácson 1904,
I. Karácson, *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai, 1660–1664*. Budapest (1904).
- Kakucs 1981,
L. Kakucs, A temesvári „baglyas” házak. *Szabad Szó* (1981).
- Kakucs 1998,
L. Kakucs, *Contribuții la istoria agriculturii din Banat. Sec. XVIII–XIX*. Timișoara (1998).
- Kakucs 2010,
L. Kakucs, Temesvár városának régi pecsétjei. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Historica* 13. Szeged (2010).
- Kakucs 2013,
L. Kakucs, Im Zeichen der Eule. Der Männerbund „Schlaraffia Temesia” in Temesvar. *Banater Kalender 2014*. Erding (2013).
- Kardos 1895,
Á. Kardos, Modern Rosarium – Mühle Árpád Temesvár. *A Kert*. Budapest (1895).
- Kaut 1964,
H. Kaut, *Wiener Gärten. Vier Jahrhundert Gartenkunst* (1964).
- Kiss 1912,
J. Kiss, Egy síremlékről. Mühle Vilmos sírja Temesvárott. *Kertészeti Lapok*. Budapest (1912).
- Kováts 1908,
S. Kováts, *A csanádi papnevelde története*. Temesvár (1908).
- König-Nadra 1974,
Fr. König, E. Nadra, Aspecte privind istoricul Secției de Științe Naturale a Muzeului Banatului. *Tibiscus, Științele Naturii*. Timișoara (1974).
- Magyar Gazda*, 1845/ 89.
- Mayer 1887,
J. Mayer, Historische von der Schützengilde. *TZ*, 1887/25.
- Mesterházy 2010,
Zs. Mesterházy, *A magyar fenyők kincstára, Magyar fenyőnemesítők kézikönyve*. Budapest (2010).
- Miklósik 1999,
E. Miklósik, Oameni uitați. *Studii și comunicări*. 4–5, Museum Arad, 352–370 (1999).
- Mühle 1911,
Á. Mühle, *Aus sonnigen Landen. Reisebriefe einer Sommerfahrt*. Temesvár (1911).
- Mühle 1892,
W. Mühle, Obstzucht in Südungar. *T.Z.* (1892).
- Mühle 1898,
W. Mühle, Die Gärtnerei von Henry a. Dreer in Philadelphia. *Die Gartenwelt*. Berlin (1898).
- Mühle 1899,
W. Mühle, Wohlriechende Wicken. Über die Philadelphier Samenfirma, W. Atlee- Burge et. Co. *Die Gartenwelt*. Berlin (1899).
- Negrescu – Pura 2006,
M. Negrescu – D. Pura, *Navigația pe Bega. Secvențe istorice*. Timișoara (2006).
- Niemetz jun. 1908,
ifj. F. Niemetz, Adalékok a magyar kert stylhez. *A Kert* (1908), 645–648.
- Oprîș 1987,
M. Oprîș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*. București (1987).
- Oprîș 2007,
M. Oprîș, *Timișoara. Monografie urbanistică*. vol. I, Timișoara (2007).

- Osztie 1924,
A. Osztie, Temesvár in den Türkenzeit. Das Haremhaus des Paschas in der Elisabethstadt. TZ. Nr. 292 (1924).
- Ottendorf 2006,
H. Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663*. Timișoara (2006).
- Paleolog 1980,
M. Paleolog, Câteva observații cu privire la ocrotirea și valorificarea grădinilor istorice. *Revista muzeelor și monumentelor*. București (1980).
- Petri 1966,
P. A. Petri, *Die Festung Temeschwar im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Erinnerung an die Befreiung der Banater Hauptsadt vor 250 Jahren*. München (1966).
- Petri 1992,
A. P. Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*. Marquartstein (1992).
- Preyer 1853,
J. N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár*. Temesvár (1853).
- Preyer 1995,
J. N. Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár. Monografia orașului liber crăiesc Timișoara*. Timișoara (1995).
- Schiff 1930,
B. Schiff, Nagy idők tanúja a Vadászerdő. (Páll György) *Magyar Ház Évkönyv*. Temesvár (1930).
- Schiff 1938,
B. Schiff, *Das alte Jagdschloß des türkischen Statthalters*. TZ. (1938).
- Șeptilici 1988,
R.-M. Șeptilici, Câteva medalii și distincții ce au aparținut lui Wilhelm și Árpád Mühle donate Secției de Artă a Muzeului Banatului. *AnB. Artă. SN*. vol. III. 323-341 (1988).
- Simlik 1937,
M. Simlik, *Die Kultur der Merkantil-pflanzen im Temesvarer Banat. 1718–1778, manuscris*. Viena (1937).
- Stefanovits 1886,
S. Stefanovits, Temesvár szab. királyi város közegészségügyi viszonyai. (Breuer Ármin) *op. cit.*, Temesvár (1886).
- Szekernyés HÚSz,
J. Szekernyés, *Temesvár kövei*. Serial de-a lungul a mai mulți ani în *Heti Új Szó*. Temesvár, la diferite date.
- Szentkláray 1909,
J. Szentkláray, *Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. Budapest (1909).
- Szentkláray f. a.,
J. Szentkláray, Temesvár város története. (Borovszky Samu), *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár*. Budapest.
- Täuber 2006,
R. Täuber, Johann Nepomuk Preyer – Ein porträt. *Kulturtagung 2006*. Sindelfingen, Stuttgart (2006).
- Temeschburg-Temesvár 1994,
Temeschburg-Temesvár. Eine südosteuropäische Stadt im Zeitwandel. (Richard Weber, Ștefan Heinz, 1994).
- Vierle 1998,
C. Vierle, *Camillo Schneider – Dendrolog und Gartenbauschriststeller; Eine Studie zu seinem Leben und Werk*. Berlin (1998) Internet.
- Vártaciu 1993,
R. Vártaciu, *Timișoara în stampe. Secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*. București (1993).
- Zamfirescu 2009,
Fl. Zamfirescu, *Școala și societatea românească din comitatul Timiș între anii 1867–1900*. Timișoara, 2009.
- Zauner 1813,
J. Th. Zauner, *Neue Chronik von Salzburg*. vol. 3. Salzburg (1813).

PRESCURTĂRI

DJTAN – Direcția Județeană Timiș Arhivele Naționale
HÚSz – Heti Új Szó
TZ – Temesvarer Zeitung

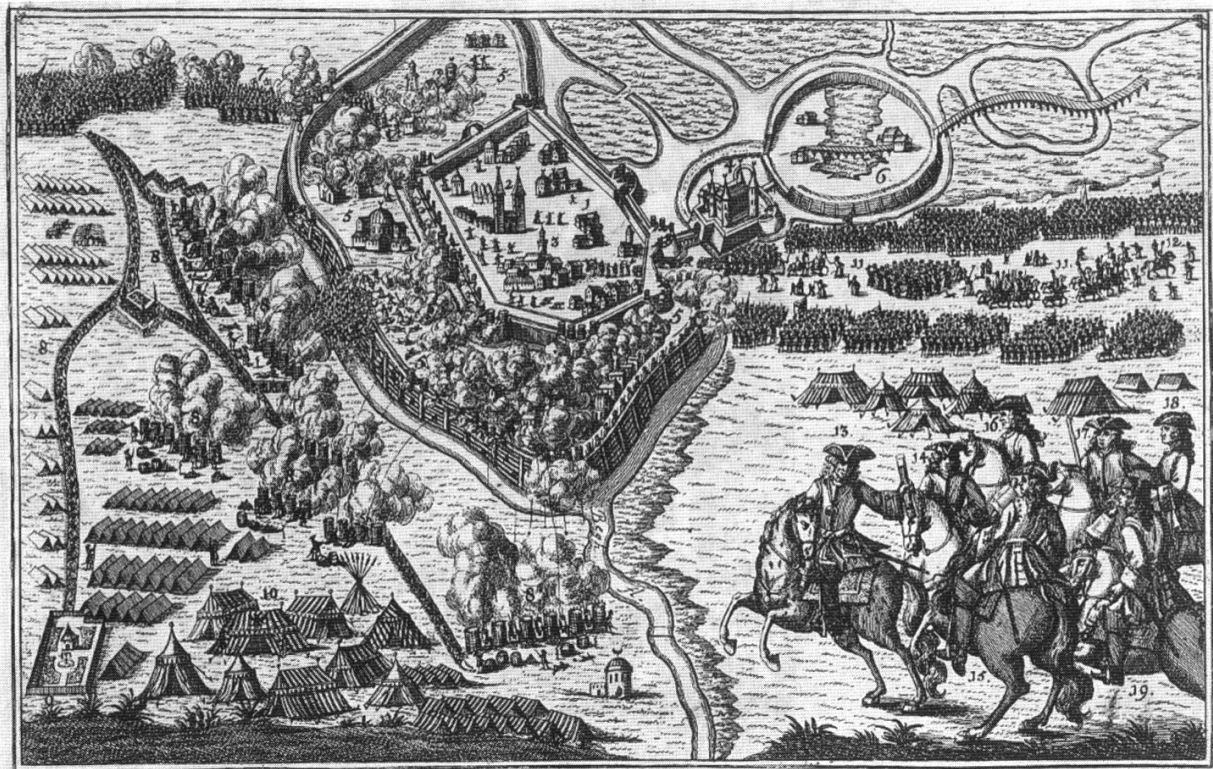

Foto 3. Asediul Timișoarei în anul 1716. / The siege from Timișoara in 1716.

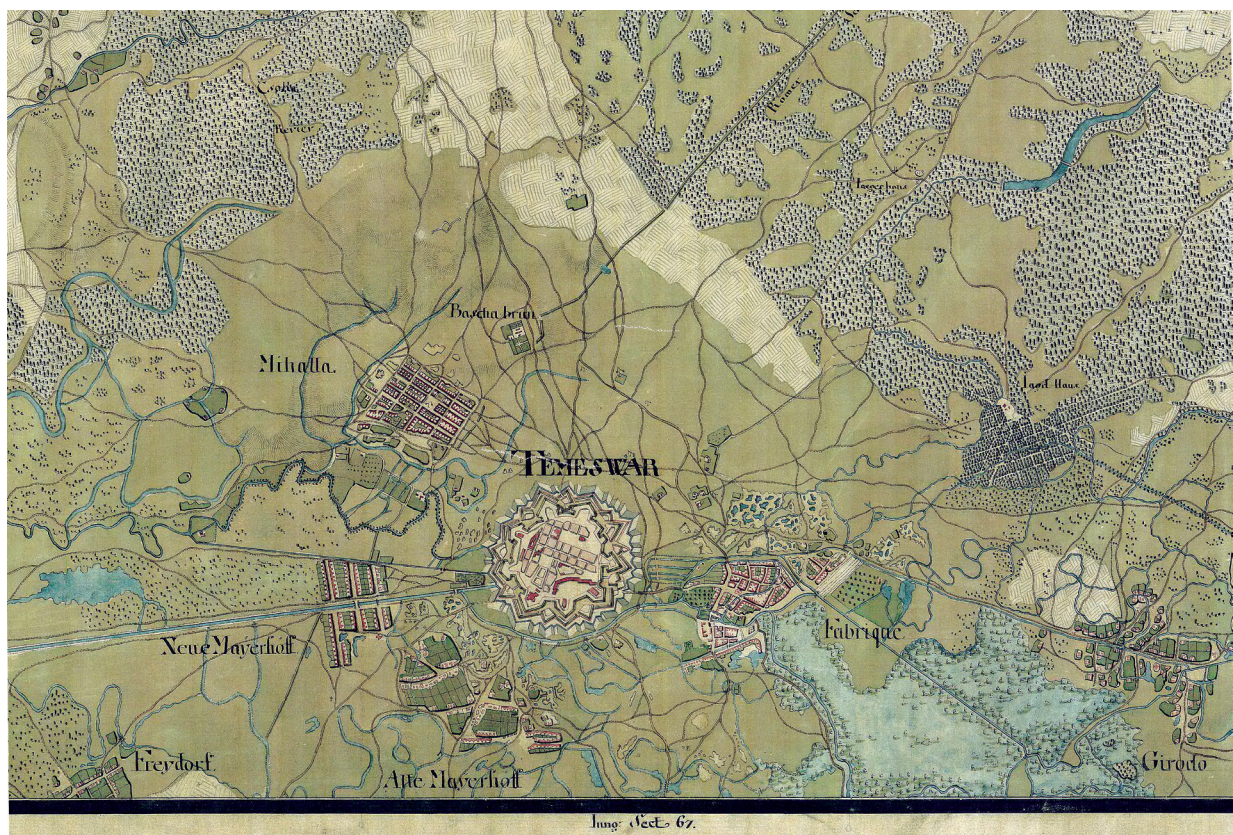
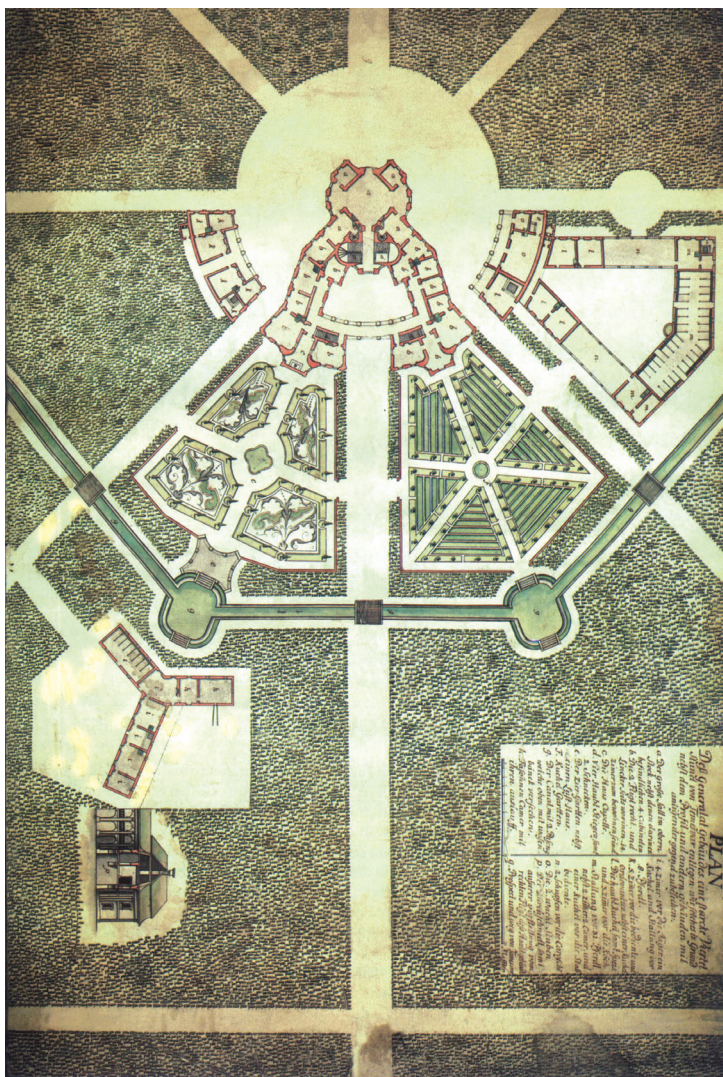
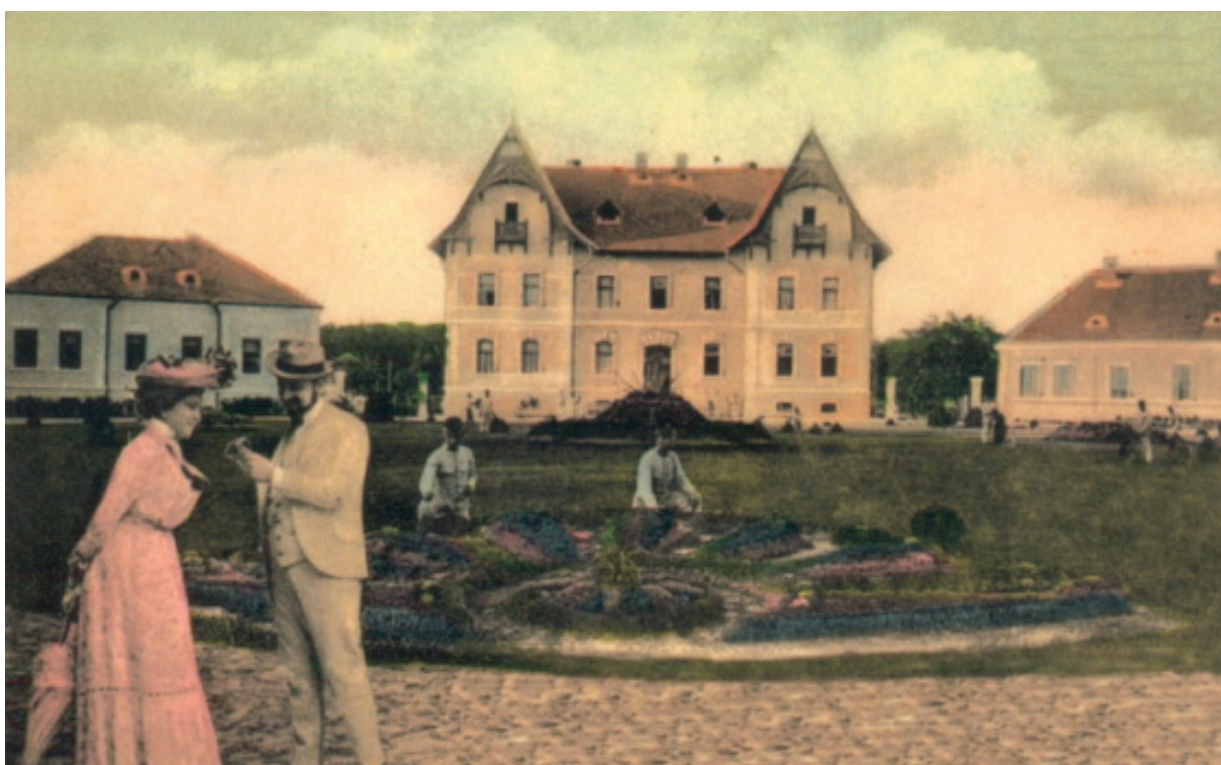

Foto 4. Planul grădinii de pe lângă Fântâna Pașei pe harta militară din timpul lui Iosif II. / The plan of the garden located by the Pacha's Fountain on the military map during the reign of Joseph II.

◀ Foto 5. Planul Castelului de vânătoare și parcul aferent, elaborat de Carl Josef Römmer. / The plan of the Hunting Castle and the afferent park, set up by Carl Josef Römmer.

▼ Foto 6. Clădirea Școlii de pădurari din Timișoara la sfârșitul secolului XIX. / The building of the Ranger School Timișoara at the end of the 19th century.

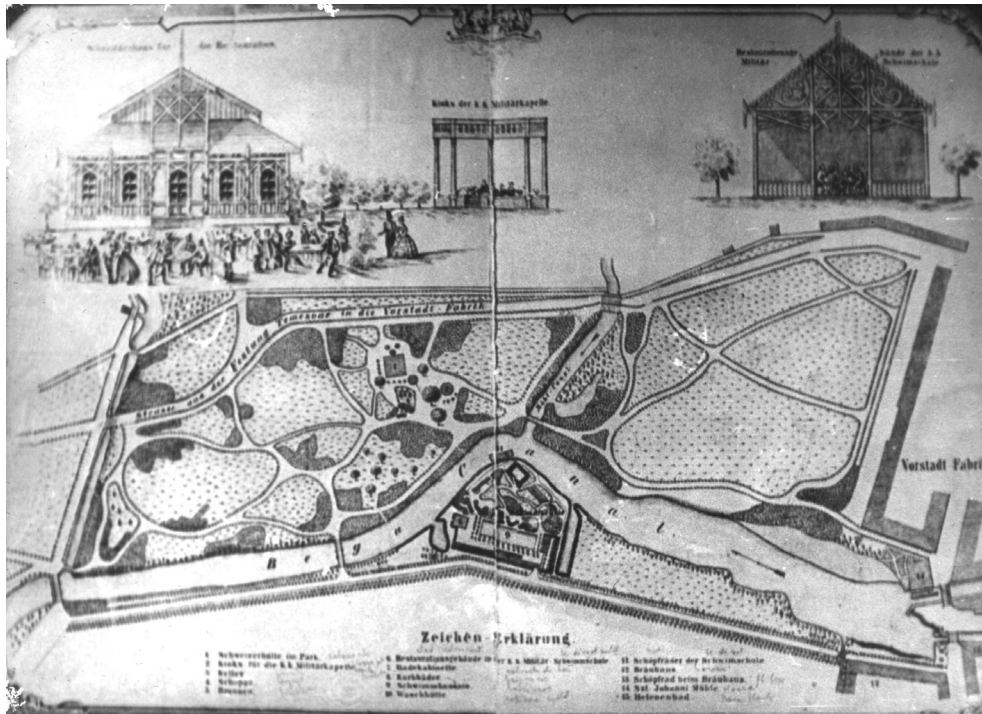

Foto 7. Planul grădinii Comandamentului militar din cartierul Fabric, 1754. / The plan of the Military Commandment Garden in the Fabric district, 1754.

Foto 8. Sfințirea drapelului gărzii pe Câmpia Frângerilor în 27 octombrie 1844. (Pictura Josef Lajos von Bersuder). / The canonization of the guards' flag on the Rope makers' Field in October 27, 1844 (Painting Josef Lajos von Bersuder).

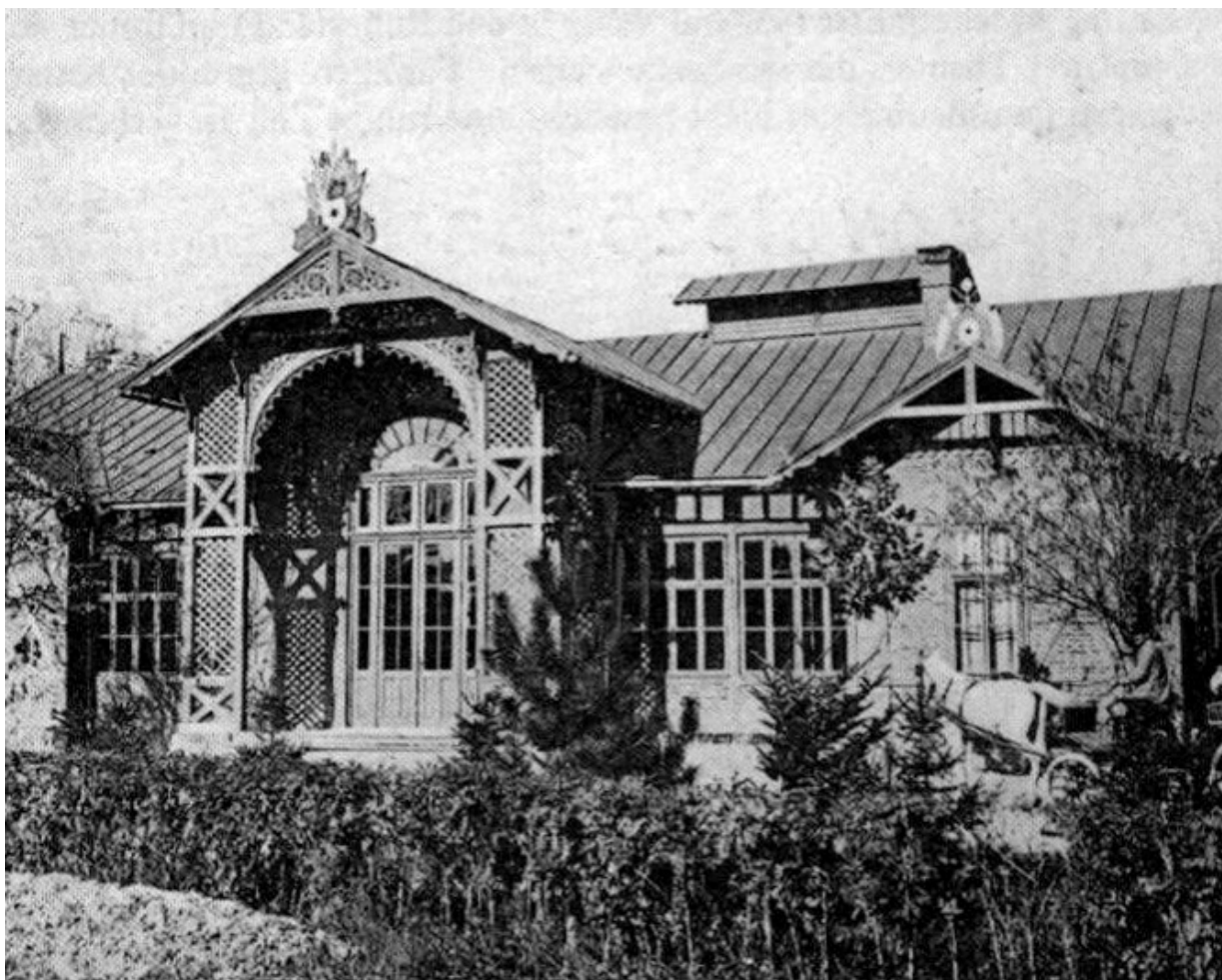

Foto 9. Sediul Asociației de Tir din Timișoara la sfârșitul secolului XIX. / The Targetshooting Headquarters Associations in Timișoara at the end of the 19th century.

Foto 10. Medalia mare a Expoziției industrial-agrare din Ungaria de Sud din 1891. Avers. / The great medal of the industrial-agrarian exhibition in southern Hungary. Avers.

Foto 11. Medalia mare a Expoziției industrial-agrare din Ungaria de Sud din 1891. Revers. / The great medal of the industrial-agrarian exhibition in southern Hungary. Revers.

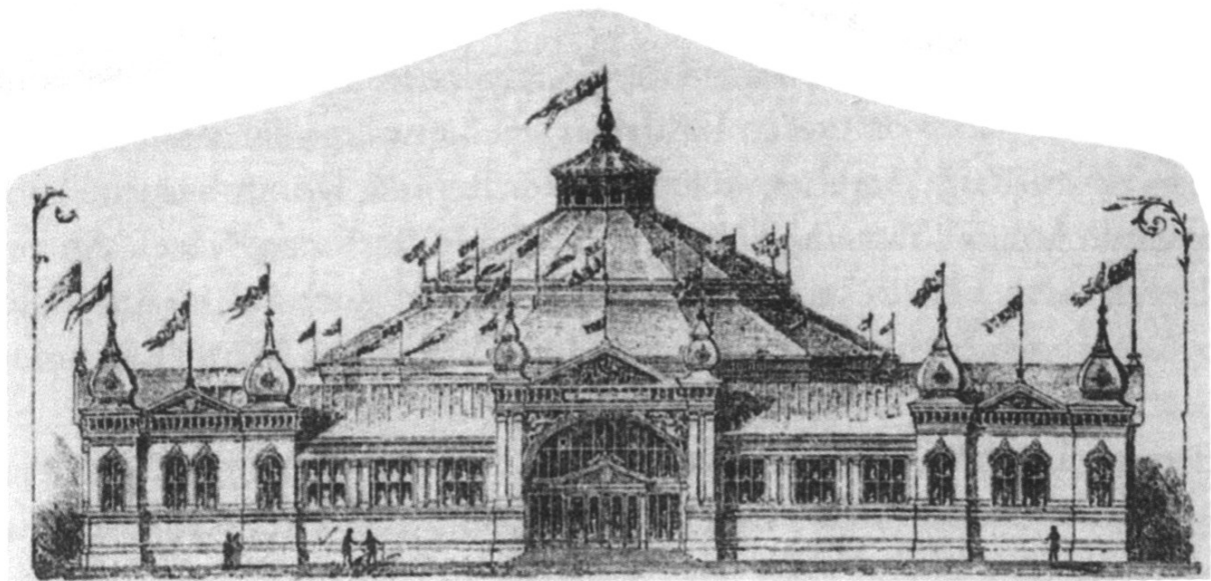

Foto 12. Pavilionul central al Expoziției industrial-agrare din Timișoara, anul 1891. / The central pavilion of the industrial-agrarian exhibition in Timișoara, 1891.

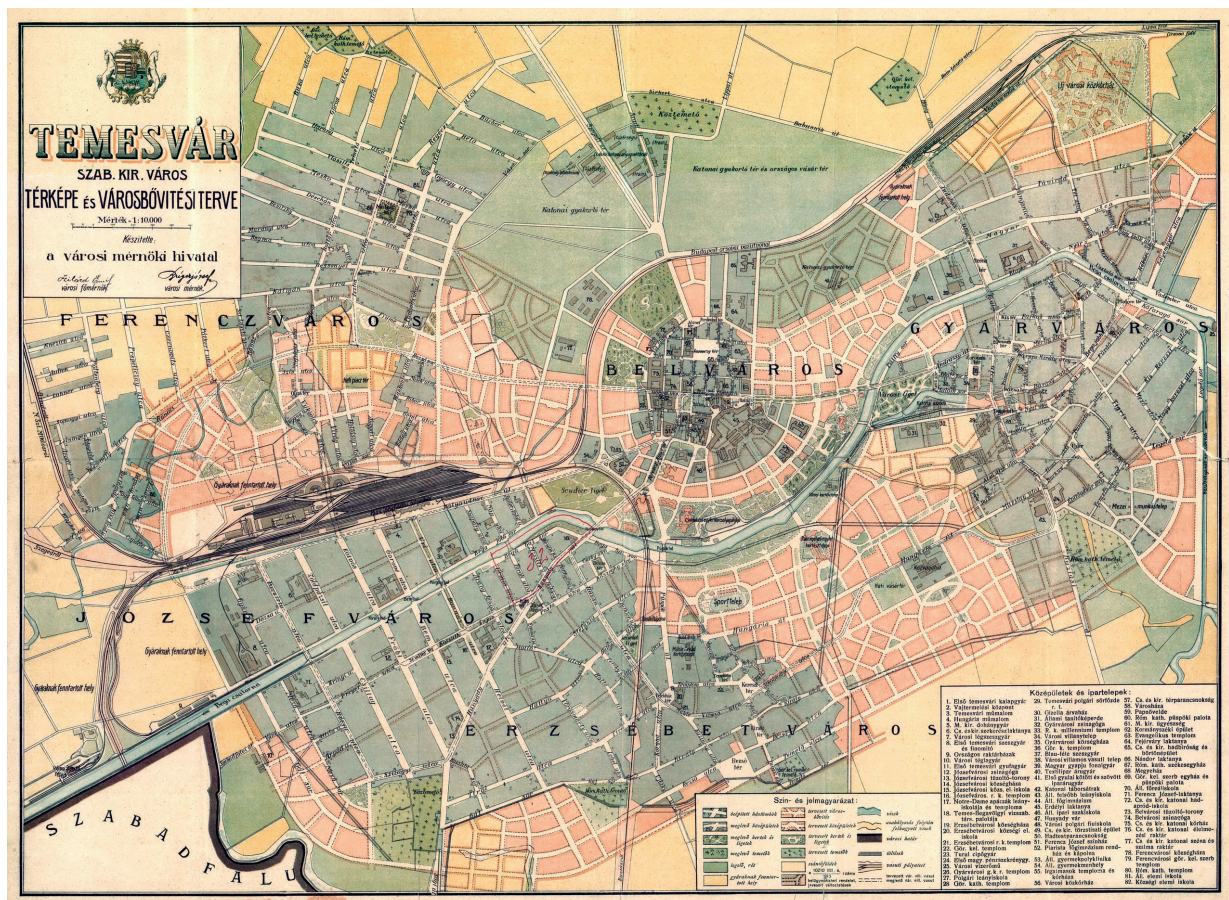

Foto 13. Harta orașului din anul 1913 cu proiectele de perspectivă. / The map of the town in 1913 displaying the perspective projects.

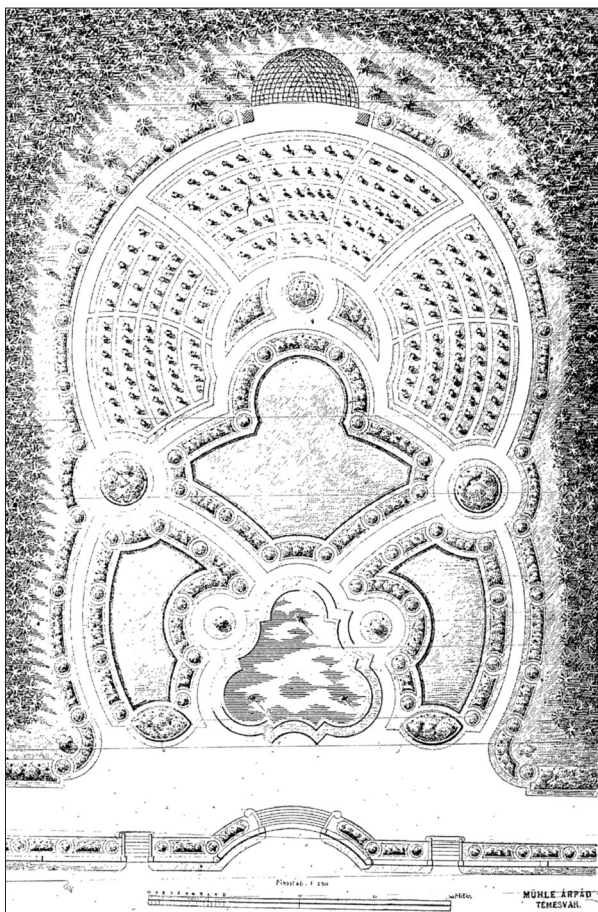

Foto 14. Modern Rosarium – planul lui Árpád Mühle din anul 1895. / Modern Rosarium – Árpád Mühle's project, 1895.

Foto 15. Árpád Mühle și soția. / Árpád Mühle and his wife.

Foto 16. Medalia Schlaraffiei din Timișoara. / The medal of Schlaraffia in Timișoara.

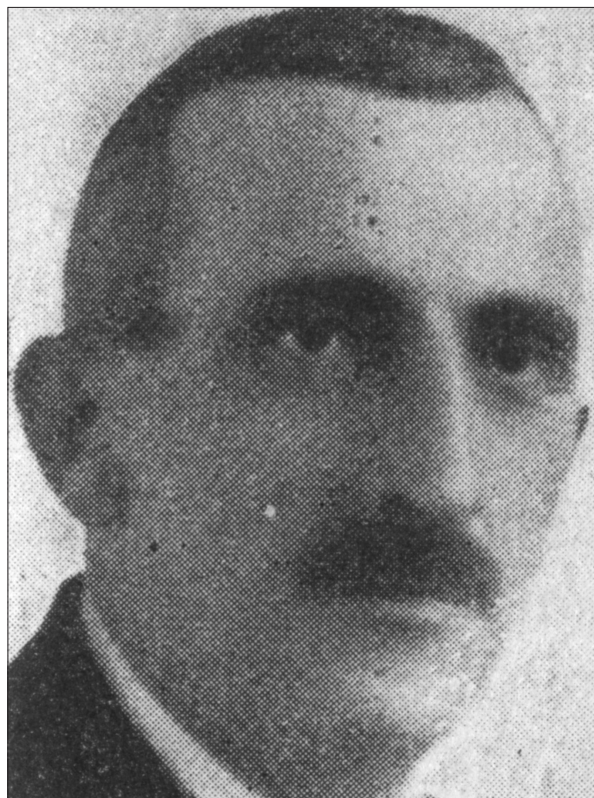

Foto 17. Mihai Demetrovici.